

Kövér György

Performációk I.

„Zsidó társadalom” Tiszaeszláron a nagy per előestéjén*

Nehéz pontosan megmondani, mi az oka, hogy ugyan sokan és sokat írtak a tiszaezlári ügyről, mégis szegényesnek tűnik a kínálat modern történeti feldolgozásokból. Bár a per aktái állítólag elhamvadtak a levéltár égésekor, mégsem szerencsés pusztán forráshiányra hivatkozni, hiszen a vizsgálóbíró és a védőügyvéd vizsgálattal kapcsolatos iratai fennmaradtak az OSZK kéziratárában, a per gyorsírási jegyzőkönyve pedig már annak idején megjelent a *Nyírvidék* című lap mellékleteként.¹ Elképzelhető, hogy a védőügyvéd dokumentumregénye, a vizsgálóbíró visszaemlékezése historikus berkekben olyan látszatot keltett, mintha nem maradt volna feltárni való Solymosi Eszter eltűnése körül.² Az sem kizárt, hogy a nyíregyházi per salamoni lezárása (nincs holttest, de nincs gyilkos sem) tartotta távol a múltkutató tényfeltáró érdeklődést, s vonzotta inkább az írók, filmesek, publicisták fantáziáját. Végül nem elhanyagolható jelentőséggel bírhat az ügy „kényes” mivolta, az, hogy egy megfektetlen rejtély minden korban előítéleteket, szenvedélyeket szíthat, s – mint tudjuk – az ostobaság legalább annyira szisztematikus, mint maga a tudomány.

Ennek a több részesre tervezett dolgozatnak nem annyira a nyíregyházi per a tárgya, hanem sokkal inkább maga az eszlári társadalom, a per előestéjén. Amikor különbséget teszünk az eszlári ügy és a nyíregyházi per között, akkor nem pusztán a történelmi akkurátusság vezérel bennünket, hiszen nehéz lenne kétségbe vonni, hogy Solymosi Eszter Tiszaeszlárról tűnt el, viszont maga a per Nyíregyházán zajlott. De nem ebben van a dolog lényege, hiszen végső soron Tiszaeszlár és Nyíregyháza is ugyanahhoz a vidékhez, ugyanahhoz a megyéhez tartozott. Megközelítésünket mikroléptékű társadalomtörténetként definiálva, Eszlárt a vizsgálat indítása körüli állapotában, saját forrásai és a vizsgálat tükrében szeretnénk bemutatni. Az, hogy a per kapcsán keletkezett iratokat másra igyekszünk felhasználni, mint ami eredeti rendeltetésük volt, kétségtelenül veszélyeket rejt magában. Ennek számításba vétele alól az sem ment fel bennünket, hogy tudatában vagyunk: bizonyos

* A tanulmány első változata előadásként hangzott el Nyíregyházán, 2004. április 19-én, a Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár rendezvényén, illetve Budapesten, április 26-án a ReNaisance Tanulmányi Házban. A kérdések és beszélgetések tapasztalatait már tükrözi a mostani írott változat, amiért minden érdeklődőnek köszönetemet fejezem ki.

- 1 Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (OSZK Kt) Fol. Hung. 1384. Eötvös Károly: A nagy per iratai (Eötvös); Fol. Hung. 1847/I–II. Bary József tiszaezlári perrel kapcsolatos iratai (Bary); *Nyírvidék*, Tisza-Eszlár (Napi értesítő). A tiszaezlári bűnper végtárgyalása alkalmából. 1–29. sz. mellékletekkel. Nyíregyháza, 1883. (*Végtárgyalás*)
- 2 Eötvös 1968, Bary 1944.

értelemben a történész általában másra használja a forrásokat, mint amilyen célból azok eredetileg készültek. Nem árt azonban tisztában lenni az ebből fakadó nehézségekkel, korlátokkal. Mint fentebb írtuk, a társadalomtörténeti alapozást a helyi források (anyakönyvek, kataszter, választói névjegyzékek stb.) révén kívánjuk elvégezni, s ezek kiegészítése, árnyalása, ahol kell, dinamizálása lesz a vizsgálati és periratok feladata. Nem akarunk a társadalomtörténeti alap és a permechanizmus között közvetlen megfeleltetést teremteni, mégis tudatában vagyunk annak, hogy a társadalomtörténeti elemzés fényében majd újra fel lehet tenni a kérdést: vannak-e tanulságai a mikrotörténeti megközelítésnek a per politikuma szempontjából?³

Egy folyamatban levő kutatás első eredményeiről számolunk be az alábbiakban, s a sort az eszlári zsidóság vizsgálatával kezdjük. Nemcsak azért, mert itt könnyebben átfogható létszámról van szó, hanem azért is, mert forrásaink által itt a legteljesebb a „lefedettség”: az eszlári zsidóság csaknem valamennyi képviselője vádlottként vagy tanúként felvonult a vizsgálatban és a perben, s ennyiben – bármily paradox is – a peranyag a zsidóság élete szempontjából kivételesen jó forrásnak tekinthető.⁴ De a perben tulajdonképpen nemcsak az eszlári, hanem az egész észak-kelet magyarországi zsidóság látóképbe került.

Érdemes szó szerint idézni Bary József vizsgálóbíró előnyomozást lezáró végzésének bevezető passzusát: „Előlegesen letartóztatott Schvarcz Salamon benei, Braun Leopold mihálydi, és Buxbaum Ábrahám neu-sandeczi [Nowy Sacz – Galícia] származású vádlottak ellen a magyar büntető törvénykönyv 278.§-a szerint minősülő gyilkosság büntetnének gyanuja miatt, továbbá Scharf József hajdúnánási, Scharf Józsefné szül. Miller Lényi makkoshotycai, Junger Adolf sirokai, Braun Ábrahám vajai, Lustig Sámuel makkoshotycai, Weiszstein Lázár kis-várdai, Taub Emanuel nyiradonyi származású vádlottak ellen, a jelzett gyilkossági büntetben való részességnek /:bünt. törv. könyv 68.§. 2. pont:/ gyanuja miatt, s végre Rosenberg Hermann szentmihályi, özv. Klein Sámuelné szül. Róth Borbála alsó vadászi, Grosz Márton N. Halász, Klein Ignác felsőfügedi és Fögel Ancsel fejeér-egyházai származású vádlottak ellen a büntető t. könyv 374. és 376.§§-ai szerint minősülő, s gyilkossági bűncselekményre vonatkozólag elkövetett bűnpártolás gyanuja miatt – a különös vizsgálat, s ezzel együtt a vizsgálati fogság is elrendeltetik, Smilovics Jankel remetei származású vádlott irányában az ellene folyó évi július 10-én hozott, s gyilkossági bűnpártolás miatt különös vizsgálatot, és vizsgálati fogságot rendelő végzés hatálya továbbra is fenntartatik...”⁵

3 Vö. Boyer–Nissenbaum 2002.

4 Természetesen tudunk olyan eszlári zsidó férfiakról is, akik sem tanúként, sem vádlottként nem kerültek be a vizsgálatba. De azért beszéltek róluk a perben. Wildman Adolfot például nem hallgatták ki, Nyíregyházára sem idézték be, pedig ő is ott volt 1882. április 1-én a zsinagógában, s Ó-falu felé ment haza. *Végtárgyalás*, Feuermann Hermann (1883. június 28.). Vámosi Józsefné azt is említette róla, hogy „kocsmája volt, most már kitelt abból, úgy lakik bérelt házban”. *Végtárgyalás* (1883. július 9.) Alter Mór, aki már 1876-ban tanúként szerepelt az egyik eszlári születési anyakönyvben, maga is aktívan részt vett a védelem szervezésében, tanyája (az Alter-tanya, a Homory dűlőben) fontos csomópont volt a Nyíregyházára történő utaztatásban. OSZK Kt Fol. Hung. 1847/ I. (Bary) 81; *Végtárgyalás*, Vámosi Júlia (1883. július 20.)

5 OSZK Kt Fol. Hung. 1847/II. (Bary) 685. (1882. július 29.)

Figyelmesen elolvassa a vádlottak névsorát (és származását), nyitjára jövünk a vád „üzenetének”.⁶ A vádirat konstrukciója egyértelműen azt tételtezte, hogy a „gyilkosságot” nem a helybeli, hanem a jövevény zsidók követték el, s ebben bűnrészesként segítettek őket az eszláriak és a máramarosiak (utóbbiak kizárólag a hullacsempészetben). Első ránézésre társadalmi szempontból a vádlottak padjára ültetett 14 férfinak és 2 nőnek talán legfigyelemreméltóbb közös vonása – zsidóságuk mellett –, hogy egyikük sem Eszláron látta meg a napvilágot. Egyik felük már helyi lakos ugyan, zömmel szabolcsi származásúak (Nánás, Vaja, Kisvárd, Nagyhalász, Nyíradony). Van, aki Abaújból (Felsőfügöd), Zemplénből (Makkoshotyka) vagy akár Sárosból (Máramarosból?) költözött ide.⁷ Hasonló területi szóródás állapítható meg az 1882. április 1-jén sakterválasztásra érkezett, később fővádlottá „előlépett” három nem helybeli jelöltről is, azzal a különbséggel, hogy közöttük a Szabolcs (Nyírmihálydi) és Bereg megyei (Bene) pályázó mellett egy galíciái (Neusendetz) születésű is akadt (ő az egyetlen ún. galiciánér a perben szereplők között). Róla is kiderül egyébként az iratokból, hogy a tarcali rabbi veje. S mellesleg nem ő, hanem a Bereg megyei Schwarcz Salamon nyerte el az eszlári metsző állást. Végül, de nem utolsó sorban nem a gyilkosság vádja miatt, hanem tutajosként, az ún. hullatásatás bizarr nyomozati víziója révén került a vádlottak padjára két máramarosi születésű (Fejéregyház, Remete) és ottani lakos. Megállapíthatjuk: ha az ún. előnyomozás során a vádiratba az észak-keleti megyék ún. „lengyel” zsidóságának képviselői kerültek, a galíciái bevándorlók csoportját csak közvetve, mintegy jelzésértékűen sikerült a vádlottak padjára ültetni. A „lengyel zsidó” („polak”) amúgy is inkább megjelenést (kaftán, pajesz), beszédet, életformát, rítust jelentett, mint tényleges származást, ennek a kapcsolatnak az érzékeltetéséhez pedig elég volt a galíciái migráns zsidó szimbolikus megjelenítése is.⁸ A vádlottakról szóló tudósításokkal a sajtó is ezt a sokrétű, mégis egyöntetű képet sugározta.⁹ Az is aligha véletlen, hogy a nyír-

6 A vád konstrukciójáról mint fikcióról Krúdy Gyula is elismerően nyilatkozott „ötven év távlatából”: „Pompásan, kápráztató ügyességgel, szinte szemfényvesztő valószínűséggel volt kiépítve az a tizenkilencedik századbéli csapda, amelyben a jómódú zsidóságot a kolduszsizidóság révén akarták megfogni. Az események a helyzetek, a tanúk, az ötletek, kezdve Scharf Móric vallatásától, egészen a hullacsempészet szokatlan szenzációjáig, egy percre sem voltak unalmasak; percről percre, napról napra, amint egy esztendeig egymást követték, még az életunt, úgynevezett »blazírt« kedélyeket is érdekelték. Ha színdarabnak vagy regénynek írja meg egy költő a cselekményt, mielőtt az a valóságban lejátszódott volna, akkor is világsikere van az eszlári mesével.” (Krúdy 2003: 512–513.)

7 Siroka Sáros megye kisszebeni járásában, Siroka pedig Máramaros megye huszti járásában található. (Lelkes 1992: 346.)

8 Az Eszlárt – kétes értékű dicsőséggel – elsőként tematizáló Ónody Gézának meghatározó élménye lehetett, „nem régen leveezve a Dunajecz árjain”, hogy „mivé tette a rabbinismus sötét tanaiiban tévelygő kaftános, peihelezes zsidófaj korrumpáló ereje a szegény lovagias lengyel nemzet társadalmi életét.” (Ónody 1883: 209) A tiszaezlári zsidók kapcsán egyértelműen utal is a kapcsolatra: „E talmudzsizidók nem állnak egyedül elszigetelve, rokon elemektől hemzseg a szomszéd községek mindenike, sőt mondhatni az egész vidék. Például a Tisza-Eszlárral határos Tisza-Lök valóságos bigott és fanatikus zsidó-Jeruzsálem. [...] E község zsidói szent zsidók hírében állanak, úgy, hogy Gácsországgal, honnan ide származtak, folyton igen élénk s érdekes összeköttetésben élnek...” (Ónody 1883: 212.) A galíciái bevándorlás kérdéséről lásd Pietsch 1999.

9 A tudósító Schwarcz jellemzésekor egyértelműen a lengyel vonásokat hangsúlyozta: „Fekete hosszú köntös van rajta s lengyel tincsek lógnak le nagy vörös füleire.” Az idős eszlári Jungerről és

egyházi törvényszék elnöke az egyik tanúnak feltett kérdésben maga is azt igyekezett kipuhatolni, hogy vajon 1882. április 1-jén, szombaton este látott-e az illető zsidókat „valami idegenszerű öltözetben [...], kucsmában, hosszú kaftánban, strimpfli-ben?”¹⁰ A probléma „etnicizálását” egyébként nemcsak a korabeli antiszemita irodalom segítette elő, továbbéltetésében, sőt „kiszínezésében” fontos szerepet játszanak a másik oldal sztereotípiái is. Fejtő Ferenc, aki nemrég egész könyvet szentelt a magyar zsidóság történetének, s ebben egy rövid fejezetet Tiszaeszlárnak, így fogalmaz: „Tiszaeszlár az ország egyik legszegényebb, legelmaradottabb területén feküdt. Nagyrészt szlovák földmunkások és kisparasztok népesítették be, de magyar parasztok is éltek benne, és kisebb számban ortodox zsidók. Ők jobbra a közeli Galíciából érkezett újabb bevándorlók voltak. Jiddis beszédük miatt idegennek tekintették őket, s a lakosság többi részével kizárólag kereskedelmi kapcsolatban álltak. A vérvádper lezárulta utáni évtizedekben semmi súrlódás nem volt köztük és a katolikus, illetve lutheránus falusiak között.”¹¹ Lényegesnek tűnő „újítása” Fejtőnek, hogy a konfliktust nemcsak egy katolikus, lutheránus – izraelita, hanem egy szlovák – galíciai zsidó erőterbe transzponálja. Aminek „csak” annyi mond ellent, hogy még az 1890-es népszámlálás szerint is Eszláron mindössze 18 ágostai evangélikus (lutheránus) élt, „tót” anyanyelvüként pedig 3 főt regisztráltak.¹² S mint majd látni fogjuk, az eszlári zsidók nem közvetlenül Galíciából érkeztek.

Munkahipotézisünkben Erdei Ferenc ún. kettős társadalom-elméletéből, pontosabban annak Hanák Péter által „továbbfejlesztett” változatából indultunk ki, amely korabeli megítélésre hivatkozva az ún. modern polgári társadalmat „kimondva – kimondatlanul” azonosította a „zsidó társadalommal”.¹³ Ezek a koncepciók többnyire a városi társadalomra, s századfordulós vagy két háború közötti időmet-szetre vonatkoztatva fogalmazódtak meg. Amennyiben ezeknek a konstrukcióknak társadalomtörténeti „realitást” tulajdonítunk, szembe kell néznünk azzal, hogy a „zsidó társadalom = modern társadalom” képletnek ki kellett alakulnia valamikor, s nem lehet csakis a városi társadalomra vonatkoztatni, hacsak a falusi zsidóságot nem akarjuk kirekeszteni a „zsidó társadalomból”, s rögtön „kettős zsidó társa-

Weiszsteinről azt állapította meg, hogy „mintegy átmenetet képeznek a galíciai lengyel orthodox zsidókból az alföldi zsidóba”, ugyanakkor Lustigban a „rendes falusi kaputos zsidót” vette észre, „rendesen nyírott fejfel, pajesz nélkül”. *Vasárnapi Újság* (VU) 1883. június 24. 407.; VU 1883. július 1. 425.

10 *Végtárgyalás*, Kornis Ferenc (1883. július 21.) A kérdezett tanú, Liczák Mária, cseléd Groszberg Leonnál, nem vette a lapot. Az elnöki kérdést egyébként egy, Tiszaökről származó, egy ottani metsző szolgálatában zsidóul (értsd: jiddisül) is megtanuló eszlári napszámosné vallomása tematizálta. *Végtárgyalás*, Cseres Andrásné (1883. július 9.) A kérdésből egyébként implicite az is következik: az eszlári zsidók nem ilyen viseletben jártak.

11 Fejtő 2000: 107.

12 *Helységnévtár* 1892: 488–489.

13 „Miatán pedig a magyar kapitalizálódásban a zsidóságnak volt döntő szerepe, a vállalkozás zsidó pálya is egyúttal. A polgár alakjában külön jelző nélkül is ott van a magyar társadalomban a zsidó minősítés, akár valóban zsidó az illető, akár nem. Maga a pálya ilyen, s a jelzőnek már nem is csak népi, hanem foglalkozási társadalmi értelme is van.” (Erdei 1980: 331.) „A magyar társadalom a tradicionális nemzeti és az új polgári felső- és középosztályra bomlott, ahol a nemzeti lényegében nemesít, gentry szellemiségűt, a polgári pedig nem-magyart, kimondottan vagy kimondatlanul zsidót jelentett.” (Hanák 1997: 161.)

dalmat” (is) tételezni.¹⁴ Tiszaeszlár zsidóságának vizsgálata már csak azért is érdekes, mert alig tudunk valamit a falusi zsidóság emancipáció és recepció közötti történetéről.¹⁵ Kérdésseltevésünk tehát – Concha Gyöző nyomán – így hangzik: Volt-e zsidó társadalom Eszláron 1882 táján?

NÉPESEDÉS ÉS MIGRÁCIÓ

Az 1848-as utolsó zsidóösszeírás Eszláron 29 izraelita személyt talált.¹⁶ Közülük 4 család (akár csak leszármazottai révén) 1882-ben is Eszláron élt.¹⁷ Az 1880-as népszámláláskor ez a szám 138-ra emelkedett. 1848 és 1880 között tehát 110 fővel gyarapodott az eszlári izraeliták száma, ami aligha tekinthető a természetes szaporodás eredményének. Tiszaeszlárnak ekkorra összesen 2175 lakosa lett.¹⁸ A mából visszatekintve, a szerző beállítódása és a mű célzatossága ismeretében felesleges álmélnokodnunk azon, hogy Ónody Gézának, mint helybeli birtokos család sarjának, szülőfalujáról a valóságostól eltérő számok rögzültek a tudatába: „szegény kis faluja Magyarországnak 1200-1400 lakossal, a kik között mintegy 200 zsidó dolgozik ernyedetlen szorgalommal e kis község különben is szegénysorsú lakosságának kiszípolyozásán.”¹⁹ Társadalomtörténészként gondolhatnánk akár a külterületi népesség számbavételi nehézségeire, ha nem lennénk tisztában azzal, hogy a számszerű adatok az Ónody-féle ideologikus munkákban csak azt a célt szokták szolgálni, hogy a lakosság összlétszámának kisebbitése és a zsidók részadatának megemlése révén a „kiszípolyozás” mértékét „nyomatékosítsák” („egyheted”, sőt „egyhatod” rész mégis csak több, mint a prózai 6,34%).²⁰

14 Tulajdonképpen van is erre törekvés az ortodox–neológ dichotómia mentén (vö. Karády 1997). Az ortodox–neológ kettősség történeti kialakulásáról lásd Silber 1992, Katz 1999.

15 Údító kivétel ebből a szempontból Michael Sozan történeti antropológiai munkája egy dunántúli ortodox közösségről: Sozan 1984. A környék falusi hitközség-történeteinek ritka példajaként Harsányi 1976. A vidéki zsidóság kutatásának hiányáról a 19. század első felére vonatkozóan legújabbban Pietsch 2003.

16 Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár (SzSzBML) IV. B. 109. 348. f. Zsidóösszeírás, 1848. A zsidók 1848 előtti Szabolcs megyei letelepedéséhez lásd Gábor 1991. Az 1848-as összeírás körülményeire általában Haraszi 1999, a megyei viszonyokra és eredményekre: Takács 1991. A Fényes Elek által 1851-ben publikált adat (14 fő) nem recens, hanem egy jóval korábbi állapotot tükrözött. Vö. Fényes 1851: I/309; illetve Takács 1991: 75.

17 A Lich(t)mann, a Frenkl(i), a Groszperg(er) és a Löventhal család jelenléte kontinuosnak tűnik 1882-ig Eszláron. Se szeri, se száma a nevek írásmódjának. Az 1848-as, korai változatok fenti bemutatása után, ahol az azonosítás lehetséges volt, törekedtünk egységes alakok használatára: Einhorn (Einharen, Einhären), Fränkel (Frenkli, Frenkel, Frankel, Fränkl), Groszberg (Groszperger, Groszberger), Junger (Jung), Löventhal (Levinthal, Löventheil), Lustig (Lusztig), Orenstein (Arenstein, Erenstein, Orstein, Ornstein, Ohrenstein), Schwarcz (Schvartz, Schwarz), Römer (Reiner), Szüszmann (Sizszmann, Zizsman, Züszman). Az iromány szempontjából jellegzetes formákat sic!-kel jelöltük.

18 A nagyobb vallási csoportokat tekintve az alábbi megoszlásban: 953 református, 840 római katolikus, 224 görög katolikus és 138 izraelita. *Magyarország települései* 1997. II/264–265.

19 Ónody 1883: 208.

20 A számszerű torzítások tendenciájára figyelmeztet Killel is. (Killel 1997: 148.)

Nem tudjuk, mikortól vezettek Eszláron zsidó anyakönyveket. A mikrofilmmásolatok alapján a tiszalöki anyakönyvekben 1883-tól bukkannak fel eszlári házasságkötések, születések és halálozások. Bary József vizsgálóbíró azonban lemásoltatta a Rosenberg Hermann által már 1875-től írásba foglalt, a tiszalöki rabbi által (átvett és) hitelesített eszlári születési és halálozási kimutatásokat, s így a demográfiai kép megalkotásához ezek is rendelkezésre állnak. Mindez túl kevés ahhoz, hogy teljes körű családrekonstrukciós vizsgálatot végezzünk. Arra viszont tökéletesen elegendő, hogy a törzslakosságnak tekinthető, még ekkor is domináns helyi reformátusságra vetítve a fő népmozgalmi tendenciákat megállapítsuk.

1. táblázat

Születések és halálozások Tiszaeszláron

	Izraelita		Református	
	Születés	Halálozás	Születés	Halálozás
1875	7	3		
1876	2	3		
1877	5	2	43	40
1878	1	3	44	49
1879	7	2	52	35
1880	3	1	35	53
1881	3	0	37	46

Forrás: OSZK Kt Fol. Hung 1847/I. (Bary) 81-83; MOL Mikrofilmtár, Tiszaeszlár, református anyakönyvek. A 2568

(A református anyakönyvekben az új lelkész, Láposy János 1877 végétől összegezte az azévi születéseket és halálozásokat.)

A halálozási többlet a zsidóknál 1876-ban valószínűleg az árvízzel hozható összefüggésbe, bár ezt közvetlenül a halálokok megjelölésében nem észlelhetjük. Az 1876-os halálokok között egyetlen esetben regisztráltak járványos betegséget: a tífuszt.²¹ A másik mortalitási többletet jelző évben, 1878-ban a zsidóknál nem a temetések száma ugrott meg, inkább a születéseké esett vissza. Általában is elmondható, hogy a magas születési többletek a fogantatások gyarapodásában jelentkeztek, a halálozás „normális években” ennél sokkal állandóbb képet mutatott. Míg az 1878-as halálozási többlet elég egyértelműen a reformátusokra is jellemző volt, az 1880-81-es magasabb református természetes fogyás nemcsak hogy nem köszön vissza a zsidó anyakönyvekben, hanem 1881-ben egyetlen zsidó halálozást sem regisztráltak Eszláron.²² A születéseknek ez a rapszodikus lüktetése fiatalos, de nem teljesen megállapodott népeiségre utal.

21 A tífuszban elhalt személy, a 35 éves Feiermann Borcsa, nem volt más, mint a per koronatanújává később megtett Scharf Móric édesanyja, Scharf József templomszolga első felesége. OSZK Kt Fol. Hung. 1847/I (Bary)

22 1882 első négy hónapjára is kiterjedt a Rosenberg-féle kimutatás, amelyben egyetlen zsidó halálest volt, Scharf József második feleségétől január 22-én született és január 30-án kelevényben elhalt fia, József. A periratokból tudjuk még, hogy 1882. június elején Szűszman Jakabnak is meghalt betegeskedő fia, Samu, aki azonban egyik anyakönyvben sem található. OSZK Kt Fol. Hung. 1847/I (Bary) 598.

A zsidó népesedéstörténet nehézségeire jól rávilágít az a per szempontjából kulcsfontosságú probléma, amikor a vád tanújává tett Scharf Móric életkorának meghatározása került napirendre. Tudvalevő volt, hogy Móric a Rosenberg-féle anyakönyvezést megelőző időszakban született, – de mikor? Betöltötte-e már a 14. életévét vagy sem? Ez volt a per szempontjából a kérdés. A történeti demográfia számára azonban be kell, hogy érjük az életkor meghatározás nehézségeinek konstataálásával.

Scharf József, Móric apja saját tanúvallomása szerint a katonaság leszolgálása után, 1867-ben került Eszlárra, januárban házasodott meg, Móric pedig 1868 augusztusában született. Akkor Újfaluban laktak, „a Groszberg házában”, Móric ott született.²³ Eötvös Károly kérdésére, miszerint hány gyereke volt, így válaszolt: „A jó Isten tudná kiszámítani. Volt vagy nyolc, meg is haltak.”²⁴ Eötvös egyébként a tárgyaláson felolvasta Scharf József testvérének, Salamonnak a családi körülményekről szóló jelentését, amelyben azt tudatta, hogy apjuk 1866 őszén halt meg, fivére 1867 január vagy február elején házasodott, Móric születését pedig 1868. július 31-re tette.²⁵ Móric születésére nézve meghallgatták a tárgyaláson a szomszédokat is. Urbán Józsefné sz. Csizmák Julianna például azt vallotta, hogy „éppen akkora fia van”, mint Móric, egy évben, 1867-ben születtek. Móric augusztusban, az övé januárban. Állítását azzal támasztotta alá, hogy Móric édesanyja „onnan került ki” a szomszédból: „majdhogy együtt nem társalkodtunk, mert édesanyja kevés volt idősebb. Vasárnap délután meg kiültünk, ő is a kis gyerekével, én is a kis boltjuk elébe, mert egy kis boltjuk volt.” A Scharf közbekérdezésére – hogy hol laktak akkor? – adott ingerült válaszból arra következtethetünk, hogy Scharf József nem örvendett olyan szomszédsági közelségnek, mint odaválói első felesége. S úgy tűnik, gyakran kényszerült változtatni a lakhelyét: „Magának minden hónapban más helye volt”. Erre Scharf csak annyit tudott válaszolni: „Laktam én ott egy évig.”²⁶ Scharf kérdésére, hogy hol lakott Móric születésekor, Urbánné végül Ófalut mondta be, amit Scharf határozottan cáfolt. Özv. Hajdú Mihályné egy időben szintén Scharfék szomszédságában lakott, ő azt is meg tudta mondani, hogy 1869 januárjától. Mint mondta, „csak egy út és egy malom választotta el őket egymástól”. „Scharfék a Tiszára udvarukon mentek át, egymáshoz jártak is, mint egyik szomszéd jár a másikhoz, közelebbi ismeretségben nem állott velük, haragban nem voltak, lakásuk olyan volt, mint egy szegény embernek a szobája, ágy, chiffon, asztal volt benne.” Scharf Móric csak egynéhány hónappal volt fiatalabb, mint az

23 *Végtárgyalás*, Scharf József (1883. július 4.) Scharf József egyébként azt is állította, hogy Móric születése nála egy nagy könyvbe be volt írva, de arról, hogy ez a könyv hova lett letartóztatása óta, nem tudott beszámolni. Egyik vallomásában azt is említette, hogy Móric „keresztapja” a Feuermann rokonsághoz tartozó Szüszmann korcsmáros/kurátor. *Végtárgyalás*, Scharf József (1883. június 19.)

24 *Végtárgyalás*, Scharf József (1883. június 19.) Emlékezete szerint Fanni lánya, aki Móric után következett, s akinek szemhibája volt, 1870 februárjában született Ófaluban, s ott is halt meg.

25 *Végtárgyalás*, Eötvös Károly (1883. július 9.)

26 *Végtárgyalás*, Urbán Józsefné sz. Csizmák Julianna (1883. július 4.) Amikor utóbb Urbánné bemutatta fia keresztlevelét, abból kiderült, hogy gyermeke 1866. január 31-én született, tehát kizárt, hogy Móriccal egyazon évben.

ő gyereke, aki 1867. augusztus 18-án született.²⁷ Móric születését illetően azonban a döntő tanúnak Buchta Szigfridné, Nováky Amália bába tűnik, aki vallomásában elmondta, hogy 1867-ben került Eszlárra, abban az évben, „amikor az Isten ítélete leütötte a tornyot.” Móric pedig 1868 augusztusában született, mégpedig „Groszberg Leon házában, ezelőtt Orosz csizmadiáé volt.”²⁸ Scharf első házasságából való anyósa egyébként már a vizsgálat során a fentiekkel nagyjából egybevágó adatokat szolgáltatott veje első házasságáról.²⁹

Az utolsó zsidóösszeírás, a halálozási anyakönyvek, a vizsgálati és periratok adatai alapján – többek között – az életkorra és a származási helyre vonhatunk le következtetéseket, de mindegyikkel érdemes óvatosan bánnunk. A már 1848-ban Eszláron élt családok közül Lichtmann Móric, földműves Monokon (Zemplén), Frenkli Sámuel, („józan”) szeszfőző és Groszperger Éliás, metsző Péchújfalun (Sáros), Löventhal Sámuel, boltos pedig Ungváron látta meg a napvilágot. Már ekkor kitapinthatók tehát a beköltözés északkelet-magyarországi útvonalai. Az ekkor 31 éves Lichtmann Mór három, még Eszláron kívül született fiát második felesége, a csengeri származásúnak mondott, 18 éves Majer Netti gondozta. Lichtmann Mórt a tárgyaláskor 68 évesként tartották nyilván, 1887-es elhalálozásakor Eszláron, 76 évesnek számított. (A különböző források alapján tehát valamikor 1811 és 1817 között születhetett, ennél pontosabb életkor-bebecslésre ezekből az adatokból nem vállalkozhatunk, ráadásul az idő múlásához képest élete vége felé egyre gyorsabban „öregedett”). A 30 éves Frenkli (Fränkel) és az 52 éves Groszperger család nélkül került 1848-ban a listára. Fränkel majd 1886-ban 71 évesen Eszláron halt meg, akkor eperjesi származásúnak tartották. Groszberger viszont 1870 és 1875 között halálózhatott el, 1870-ben még ház és kert van a nevén, nincs viszont nyoma 1875 után az itteni anyakönyvi bejegyzésekben. 1882-ben már csak 70 éves özvegyét, a gönci származású Veisz (Reisz?) Amáliát találhatjuk Eszláron, akit fiuk, Groszberg Leon tartott el. Groszberg Leon 1882-ben 49 évesnek mondta magát, tehát már 1848-ban élnie kellett, de hogy hol, az nem derült ki. Az 1848-ban 32 évesnek mondott Löventhal Sámuel 1880 júniusában, 65 évesként hunyt el. Fia, az 1848-ban fél évesnek, 1882-ben 36 évesnek mondott Salamon vitte tovább az üzletet.

Az 1848 és 1875 közötti beköltözés idejére nem rendelkezünk pontos információkkal. Három – pótlólagos – forrás jöhet számba: a kataszteri iratok, természetesen csak azokban az esetekben, ahol az illetőnek háza vagy más ingatlana volt. A vá-

27 *Végtárgyalás*, Özv. Hajdú Mihályné (1883. július 9.) Scharf továbbra is kitarított amellest, hogy első fia 1868 augusztusában született. A leírás alapján ez a szomszédos lakhely Ófalura illik, már a Tisza közelsége miatt is.

28 *Végtárgyalás*, Buchtáné Nováky Amália (1883. július 23.) Buchtáné tanúskodása azért tűnik hiteles érdemlőnek, mert felsorolta a később született gyermekek születési helyét és idejét: Móric után három lány született, közülük egy „meghalva lett”. A második gyerek a faluban, a 3–4. Tótfaluban, az 5. a faluban az öreg anyjánál (az anyja ott meg is halt). Ehhez Scharf azt a megmagyarázatlan kijelentést fűzte: „Hét éve, hogy szegény feleségemet megölték.”

29 OSZK Kt Fol. Hung. 1847/I (Bary) 165. Feuermann Farkasné sz. Dávid Sára (1882. június 4.) Eszerint Scharf József és Feuermann Borbála 9 évig éltek együtt, 6 gyerekük volt, kik közül a kihallgatáskor csak Scharf Móric volt életben. Móric másfél évvel az egybekelés után született, a házasság pedig februárban történt. Feuermann Borbála körülbelül 6 évvel azelőtt bekövetkezett halála után egy hónappal Scharf elvette második felségét, Miller Lenit.

lasztási névjegyzékek, ahová Eszláron az emancipáció után, 1869-ben vettek fel először zsidót. Végül meglehetősen sajátos forrást jelentenek ebből a szempontból az 1883 utáni tiszalöki zsidó anyakönyvek, amelybe – alispáni rendelkezésre – utólag, visszamenőleg, számos a hatvanas-hetvenes évekre datált eszlári újszülöttet is beírtak, nyilván a sohasem létezett matrikulák pótlásaként, bemondás alapján.

Az 1869-es választói névjegyzékből ugyan kihúzták, de azért még olvasható a neve Weiszstein Lázárnak (46), s a már 1848-ból ismertek közül szerepelt benne: Lichtmann Mór (53), József (42) és Jakab (32), valamint Löventhal Sámuel (54) mellett Einhorn Áron (46), Junger Adolf (46) és Feuerlicht Márton (36) neve és életkora.³⁰ Az 1870-es kataszter szintén regisztrálta – a „48-asokon” kívül – az Einhorn, a Feuerlicht, a Junger, az Orenstein, a Weiszstein és a Szüszmann családokat.³¹

Az utólagos anyakönyvezések – azért megbízhatónak korántsem mondható – tanúsága szerint az ismeretlen származási helyűnek mondott Feuerlicht Mártonnak 1873-ban született József fia (hó, nap nincs!), az itt szintén ismeretlen születési helyűnek mondott Grosz Mártonnak 1864-ben és 1867-ben Vilmos és József fia, az itt eszlári származásának tekintett Groszberg Leohn-nak (sic!) Éliás fia 1864-ben, Regina leánya 1869-ben, József fia pedig 1870-ben látta meg Eszláron a napvilágot. A Lichtmann fiúk közül Józsefnek Vilmos fia utólag 1870. december 25-re, Gizella leánya pedig 1871 szeptemberére lett anyakönyvezve; Jakab fia, Emil 1869-es dátummal került a löki izraelita matrikulába. Az ekkor kisvárdainak mondott Weiszstein Lázár két leánya közül Mari 1866-ról, Eszter pedig 1867-ről, a hajdúnánásiként regisztrált Szüszman Jakab Eliás fia pedig 1868 szeptemberéről kapott anyakönyvi bizonyítványt.³²

A Bary-féle egykorú halotti anyakönyvi másolatok a fenti beköltözők közül még tudták, hogy Einhorn Áron († 1878, tüdőgyulladásban, 57 éves korában) lengyelországi születésű volt, Feuerlicht Márton pedig († 1880, vízibetegségben, 39 éves korában) Olaszliszkról származott Eszlárra.³³

Ha most az eddigi anyakönyvi információkat a vizsgálat és a per során felvett származási adatokkal, az 1882-ben még élők esetében összevetjük, a 2. táblázatban összefoglalt képet kapjuk.

Amikor a vizsgálat során megkérdezték a kihallgatott születési helyét (vagy esetleg származását), akkor nem gondoltak arra, hogy ezt valaha valaki táblázatosan összesítve ki akarja értékelni. Nem beszélve arról, hogy míg a születési hely egyértelműen az anyakönyvezés helyére utal, a származásra vonatkozó tudakozódás már takarhatja az illető község megnevezését, vagy akár azt a települést, ahonnan az illető jelenlegi helyére költözött. Az adatsor mindenesetre nem szociológiai felvétel céljából keletkezett, s nincs nyoma, hogy a regisztrált információt bárki ellenőrizte, korrigálta volna. Ezért is érdemes óvatosan bánni az így kapott adatokkal. Különösen olyankor, ha nem is egy, hanem több, s esetleg egymásnak ellentmondó akad belőlük.

30 SzSzBML IV. B. 254. 6. Választói névjegyzék, 1869.

31 Magyar Országos Levéltár (MOL) S 79 Kataszteri iratok. 758. cs. 947. Tiszaeszlár

32 MOL Mikrofilm A 3527. Tiszalök, izraelita anyakönyvek

33 OSZK Kt. Fol. Hung. 1847/I (Bary) 81–83.

2. táblázat

A 18 éven felüli eszlári izraelita férfiak származási helye (1882)

Megye	Község	Férfi
Szabolcs		14
ebből:	Tiszaeszlár	6
	Buj	1
	Büdszentmihály	1
	Nagyhalász	1
	Nyíradony	1
	Nyírbátor	1
	Kisvárdá	1
	Vaja	1
	Vencsellő	1
Hajdú	Hajdúnánás	1
Borsod	Hejőcsaba	2
Zemplén		3
ebből:	Monok	1
	Makkoshotyka	1
	Patak	1
Abaúj-Torna		2
ebből:	Göncruszka	1
	Felsőfügöd	1
Bereg	Bene	1
Sáros		2
ebből:	Eperjes	1
	Siroka	1
Összesen		25

Érdeemes konkrétan szemügyre venni az ilyen eseteket. Grosz Márton például az 1882. július 29-én kelt vizsgálóbírói végzés szerint nagyhalászi (Szabolcs megye) származású.³⁴ A végtárgyalás jegyzőkönyve szerint ugyanő nagyhodosi születésű (Szatmár megye).³⁵ Melyik információnak higgyünk? Az elsőt a vizsgálóbíró rögzítette, a személy azonosítását szolgálta. Grosz Mártonnak nem volt módja ellene apellálni, a helyzet sem volt olyan, hogy tehetne volna. Aláírta viszont a jegyzőkönyvet. A másodikat a tárgyaláson felolvasták, elvileg szólhatott volna ellene, ezt a légkör is inkább megengedte. A végtárgyalás anyagát viszont gyorsírással rögzítették, tehát lehet, hogy „halász” hangzott el, csak a gyorsíró félrehallotta, és „hodos” került a jegyzőkönyvbe (persze később is becsúsztatott a sajtóhiba, mint ahogy számosat észlelhetünk a *Nyírvidék* szövegében). Szabolcs vagy Szatmár – nem olyan nagy különbség a mi elemzési szempontunkból, mégis inkább az írott (szabolcsi) változatot részesítettük előnyben.

34 OSZK Kt. Fol. Hung. 1847/I (Bary) 685.

35 *Végtárgyalás*, (1883. július 5.)

Szüszmann Jakab születési helyeként az 1883-as tárgyaláson Patakot adták meg, amely, ha Sárospatakkal azonosítjuk, akkor Zemplén megyei származást takar. Ugyanakkor – Éliás fia utólagos anyakönyvezésekor, 1868-ra visszadatálva – a tiszalöki anyakönyvekben az atya hajdúnánási születésűként szerepel.³⁶ Patak vagy Nánás már nagyobb távolságban van egymástól, de nem ez a döntő, hanem az, hogy a két bizonytalan adatból ebben az esetben melyik változatot tarthatjuk megbízhatóbbnak. Ugyan miért cserélték volna fel a jól hangzó pataki származást nánásira? De ott volt-e maga Szüszmann Jakab az utólagos anyakönyv kiállításánál, vagy fia egyedül intézte Tiszalökön? Nánás mellett annak közelsége (és más beköltözők előfordulása) szól, Patakot viszont a rokonság származása támasztja alá (lásd 1. ábra.). Akkor inkább az utóbbi!

Megint más a helyzet Lichtmann Jakab születési helyének megítélésekor. Az 1848-as eszlári zsidó összeírásban Csaba szerepelt, ugyanúgy, mint bátyjánál. Ez valószínűleg Hejőcsaba, s mint ilyen Borsod.³⁷ A végtárgyaláson viszont a megyét is felolvasták (Borsod), csak hogy nem Csabát, hanem Zsadányt rögzített a gyorsíró.³⁸ Ebben az esetben – már csak azért is, mert a báty csabai születése viszont Csengerre változott – maradtunk az amúgy is borsodi Hejőcsabánál. A siroikai származás (Sáros vagy Máramaros) problémáját már korábban érintettük. Azt gondoljuk tehát, hogy a vitás esetekben a születési helyek egyedi mérlegelésekor mégis inkább az eleve írott forrásokat részesíthetjük előnyben, még ha ezt nem is tekinthetjük általános receptnek.³⁹ Alapjában az sem befolyásolhatta megállapításainkat, hogy a fenti táblázatban a távozó régi metszőt, Taub Emanuelt és az áprilisban megválasztott újat, Schwarcz Salamont is eszlári lakosként szerepeltettük. A zömmel környékbeli, Szabolcs megyei rekrutáció s a bevándorlókat illetően az észak-keleti lehúzódásról alkotott kép érdemben ezek kihagyásával sem módosulna. Ha a nők származását és ezáltal a rokonsági kapcsolatokat is tekintetbe vesszük, akkor is ugyanezek a mozgásirányok rajzolódnak ki, viszont a vándorlás mozgatórugóiról árnyaltabb képet kapunk. (1. ábra)

A rokonsági formációk között a legszorosabb az általunk most atyafiúinak nevezett képlet: ilyet alkotnak Lichtmann Mór és két fia József és Jakab. József Mándokról (Szabolcs), Jakab Ungból nőült.

Egy másik csoportba sorolhatók a láthatóan nőágra beházasodó beköltözők révén alkotott családbokrok: a Feuermann Borbálát elvevő Scharf József mellett ugyanide kapcsolódott Grosz Márton, akihez egy másik Feuermann lány, Rebeka ment feleségül. Scharf előzevgyülése és második házassága után azonban az eredeti sógorsági háló nyilvánvalóan meggyengült. Scharf, a bevándorló, második feleséget már Makkoshotykáról (Zemplén) hozott magának.

36 MOL A 3527 (1892)

37 SzSzBML IV. B. 109. 348.

38 *Végtárgyalás*, (1883. június 23.) Borsodban ugyanis nincs Zsadány nevű község, csak Zemplénben, Abaújban és Hevesben.

39 Nem látjuk tehát indokát a származási helyre vonatkozó adatok hiperkritikus forráskezelésének még az 1848-as összeírással kapcsolatosan sem. (Vö.: Takács 1991: 78–79.) A beköltözés útvonalát tekintve mindenképpen fontos támpontokat ad ez a forráshely a migráció irányaihoz.

1. ábra

Eszlári zsidó családfák

Lichtmann		
A. Mór (Monok, 1811–1817 k. – Eszlár, 1887)	= 1. ? 2. Mayer Netti (Csenger, 1830 k. –)	
a. József (Csaba /Csenger, 1837 k. –)	= Rochlitz Biri (Mándok –)	
b. Jakab (Csaba/Zsadány, 1841. k. –)	= Ehrenreich Mária (Ung m. –)	
c. Ábrahám (Csaba, 1844. k. –)		
Groszberg(er)		
A. Eliás (Péchújfalu, 1796 k. –)	= Reisz/Veisz Amália (Gönc, 1811 k. –)	
a. Leon (Göncruszka, 1834 k. –)	= Klein/Kis Katalin (Tolcsva, 1843 k. –)	
b. Róza	= Szüszmann Jakab (Patak /Nánás, 1840 k. –)	
Einhorn		
A. Áron (Lengyelország, 1821 k. – Eszlár, 1878)		
a. József (Eszlár, 1850 k. –)	= Rozenberg Eszter (Vilmány, 1858 k. –)	
b. Meyer (Eszlár, 1859 k. –)	= Kreidner Eszter (Mád –)	
c. Betti (Eszlár –)	= Römer Jakab (Búj, 1855 k. –)	
Feuermann		
A. Farkas	= Brandspiegel/Dávid Sára (Tiszalök, 1810 k. –)	
a. Rebeka/ Rézi (1838 k. –)	= Grosz Márton (Nagyhalász/Nagyhodász, 1838 k. –)	
b. 1. Borbála (Eszlár, 1841 k. –)	= Scharf József (Nánás, 1840 k. – Budapest, 1905 k.)	= 2. Miller Leni (Makkoshotyka, 1855. k. –)
c. Hermann (Eszlár, 1851 k. –)	= 1. Klein Betti (Nánás, 1853 k. – Eszlár, 1892) 2. Brandspiegel Róza (Csobaj, 1870 k. –)	

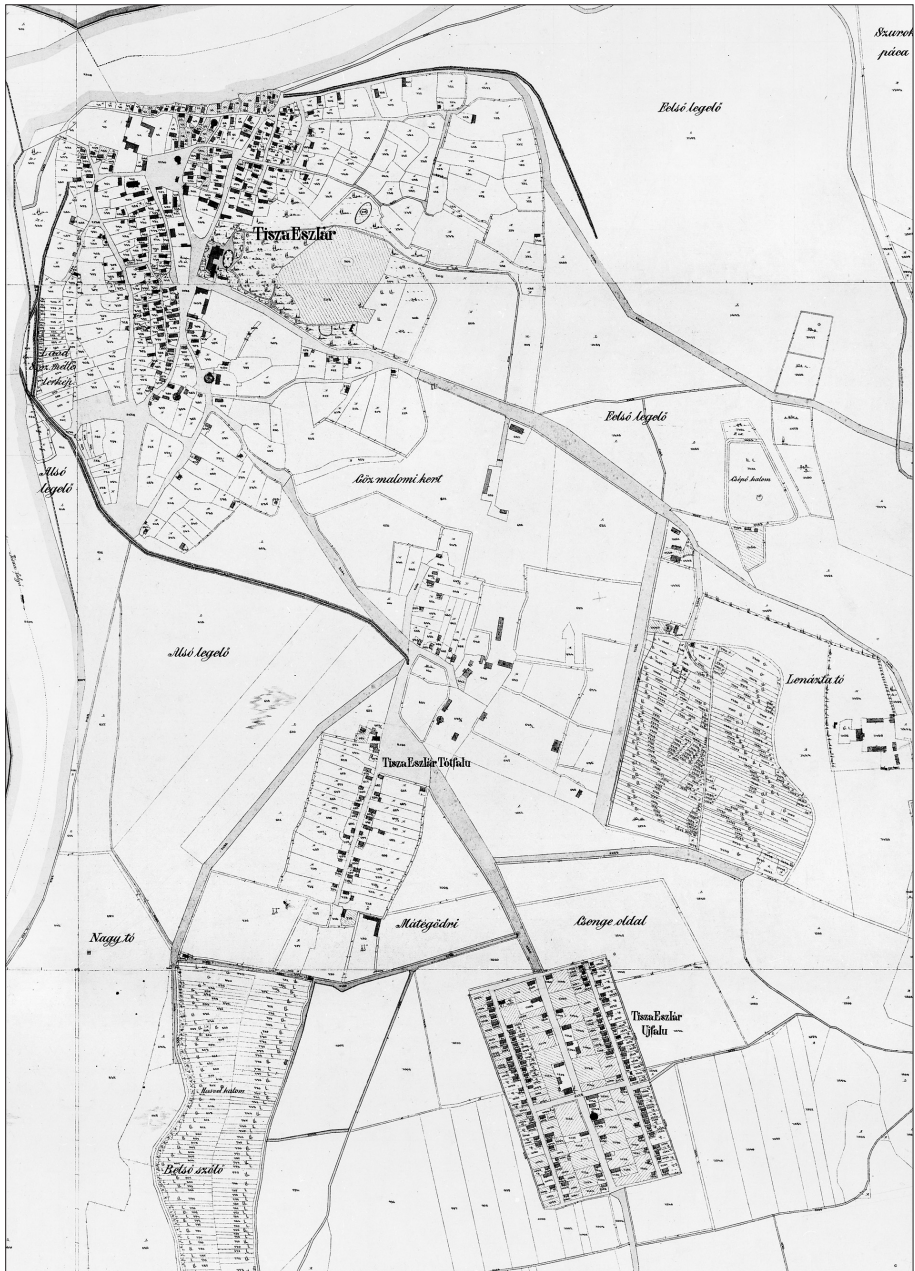
A sógorsági mintázatok között több olyat is találunk, ahol nem a benősülés, hanem a párhuzamos összeházasodás alkotta a hálózatot. A sirokai származású Jung(er) Ábrahám például az ungvári születésű Löventhal Bettit vette feleségül (az 1882-ben 52 éves Löventhal Betti rokonságát a szintén ungvári, 1880-ban 65 éves korában elhunyt Löventhal Samuellel csak vélelmezni tudjuk), az ugyancsak sirokai Jung(er) Hani viszont a kisvárdai Weiszstein Lázár felesége lett. A göncruszakai származású Groszberg Leon sógora, Groszberg Róza férje a pataki/ nánási (?) Szüszmann Jakab volt. Groszberg Leon feleséget Tolcsváról hozott magának. A lengyelországi (értelem szerűen: az orosz fennhatóság alatti Kongresszusi Lengyelország) származású, 1878-ban 57 évesen elhunyt Einhorn Áron leánya, Betti, aki a bűji Römer Jakab felesége lett, az ötvenes években ugyanúgy Tiszaeszláron látta meg a napvilágot, mint fivérei, József és Mayer (Mór). Ha az apa élt volna 1882-ben, az Einhorn fiúk is egyfajta „atyafíú” mintába rendeződnének számunkra, így azonban az Einhorn-Römer családbokor pusztán sógorsági hálót alkot rendszerünkben. Viszont Einhorn József sem Eszlárról, hanem Vilmányból (Abaúj-Torna) választott feleséget, öccse, Mayer pedig Mádról. A szintén helybeli születésű Löventhal Salamon (Samuel fia) Tokajból nőült. Összességében azt is érdemes tehát megállapítanunk, hogy a fiatalos megtelepedésű eszlári közösségben (a helybeli születésű férfiak között a legidősebb 36 éves) feleséget továbbra is leginkább a Hegyaljáról hoztak maguknak. Hogy ki lehetett és hol székelt a buzgó házasságközvetítő, azt sajnos nem tudjuk. Az egyik legkésőbbi beköltözöttnek a perbefogottak közül Lustig Sámuel tekinthető, akinek Regina leánya 1871-ben még Trauczonfalván (Hercegkút) született (Zemplén megye), viszont maga az atya 1875-ben már tanúként szerepelt Weiszstein Lázár egyik leányának születésekor a Rosenberg-féle anyakönyvben.⁴⁰

A bírósági vizsgálat során az ún. családi viszony kategóriában nemcsak az illető (vádlott, tanú) családi állapotáról, hanem az aktuális gyermekszámáról is felvettek adatokat. Mindenképpen említést érdemel több család esetében, hogy ez a szám kiugróan magas: Lichtmann Józsefnek 8, Jakabnak 7 gyermeke szerepelt a felvételtkor, ami akkor is szembeötlő, ha a születéseket – az adott anyakönyvi viszonyok között – nem tudtuk teljeskörűen rekonstruálni. S az is csak kevésbé lephet meg bennünket, ha férjnek és feleségnek időnként nem azonos számú gyereket regisztráltak a vizsgálatkor, hiszen ez az adatfelvétel sem kimondottan demográfiai célzattal készült. Csak néhány idevágó példa: Weiszstein Lázárnál 9 gyermek, feleségénél Junger Haninál pedig mindössze 3 gyermek szerepelt, az anyakönyvekből viszont (az utólagos matrikulázással együtt is) csak 4 leányt sikerült összeszednünk. (Persze nem kizárt, hogy ez is második házasság.) Grosz Mártonnak a vizsgálatkor bemondott 6 gyerekéből négyet gyűjthettünk össze, kettőt az utólagos anyakönyvezésből, kettőt pedig az 1875–82 közötti kimutatás Bary-féle másolatából. Szüszmann öt bemondott gyerekéből három születését sikerült azonosítanunk (mind utólagos anyakönyvezés!).

40 MOL A 3527 (1891) házassági anyakönyv; OSZK Kt. Fol. Hung. 1847/I (Bary) 81.

1. térkép

Tiszaeszlár település szerkezete (1870)

A bemondott magas gyerekszám valamennyi esetben olyan családoknál fordult elő, ahol az apa már a negyvenes éveiben járt: Lichtmann József (48), Jakab (42), Grosz Márton (44), Szüszmann (42), Weiszstein pedig még ennél is több (56). A fiatalabb családfőknél viszont még nem befejezett a termékenység: Einhorn József (32) 3 gyerekkel, Einhorn Mayer (25) 1 gyerekkel, Klein Ignác (31) 1 gyerekkel, Römer Jakab (27) 1 gyerekkel szerepelt a peranyagban. Rosenberg Hermann (38) 3 gyerekkel valahol a két korcsoport határán helyezkedett el. A fiatalabbak várható fertilitására elegendő az Einhorn fivérek példáját bemutatni: Józsefnek a tiszalöki anyakönyvek szerint a nyolcvanas években még 1 fia és 1 leánya, Mayernek (Mór-nak) pedig 1887 és 1893 között még három fia született (igaz, az egyik meg is halt). A velük sógorságban levő Römer Jakabnak pedig még 1 fia és 1 leánya jött világra 1887 és 1891 között, miközben egy 1887 elején, három éves korában elhunyt leányának is valamikor a két anyakönyvezési mód között kellett születnie.

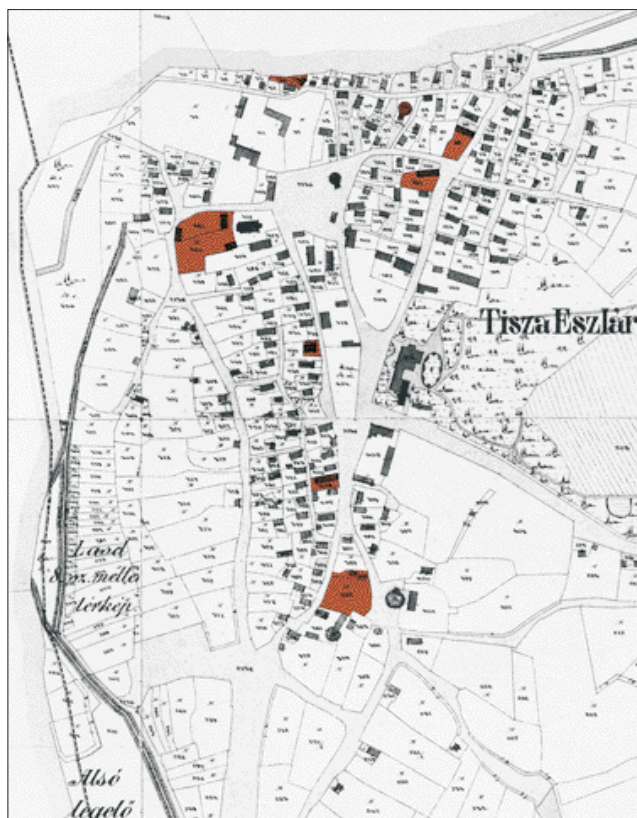
TELEPÜLÉS – FOGLALKOZÁS – VAGYON

Furcsán hangzik, pedig így van: Tiszaeszlár ma nem egészen ott helyezkedik el, ahol a vizsgálat idején. Az 1855-ös árvíz után alakult ki az a településkép, amely a nyolcvanas évek végéig jellemezte Eszlárt. A Tisza partján települt, hagyományos zezugos utcácskákból álló, halmazformájú Ófalu mellett létezett a Tiszától távolabb egy úgynevezett Tótfalu (amelyet egy 1876-os határleírás valójában Tófaluként említ), és 1855 után jött létre dél-keleti irányban a harmadik településrész, Újfalu (lásd 1. térkép). Az utóbbi kettő szabályos telepítésre utaló telek- és utcarendszerrel. Újfalunál a telepítés – új idők új szeleinek megfelelően – már világos teleknagyság szerinti hierarchiát tükrözött: a középső oszlopban helyezkedtek el – teleklábas szerkezetben – a nagyobb gazdaporták, a külső sorokon pedig – szalagtelkesen – az apróbb zsellérházak. Az 1889-es nagy árvízkor azonban Ófalut és Tótfalut elhagyták lakói, és a mai Eszlár tulajdonképpen a korábbi Újfalu köré települt át, kisebb észak-keleti és nagyobb mértékű déli irányú hozzátoldással a máig jellemző, egységes szerkezetű nagyközséget hozva létre.⁴¹

Ha az 1870-es kataszterből és annak térképeiből indulunk ki, akkor a zsidóság Ófaluban és Újfaluban rendelkezett házbirtokkal. Ekkor Ófaluban Feuerlicht, Junger, Löventhal és Weiszstein bírt házzal és udvarral (tehát távolról sem csak a már 1848-ban itteni lakosok). Feuerlicht és Junger egy-egy nagyobb, Löventhal és Weiszstein pedig két-két házzal, előbbi két alig 100 négyszögöl felettivel, utóbbi egy 250, meg egy másik 56 négyszögöllel. Láthatóan a falurész forgalmi centrumaiban, a fő utcák mentén vagy kereszteződésénél telepedtek meg, hagyományo-

41 Borovszky 1900: 70. A kataszteri térképek digitalis szerkesztéséért Tüdös Baláznak mondok ezúton is köszönetet.

2. térkép
Tiszaeszlár-
Ófalu zsidó
telekbirtokosai
(1870)

san a földesúri központok közelében. (2. térkép)⁴² Feuerlicht – a református templom háta megetti nagy telkeken – nyilván a Bethlen-Wesselényi uraságok regalistája volt.⁴³ Löwenthal, aki Kállay Gusztáv udvarán egy szárazmalmot birtokolt, Ófalu déli kijárata felé rendelkezett gazdasági épülettel és kerttel. A hitközség tulajdonában álló kis házas beltelek az ótelepülésnek szinte a mértani középpontjában fekkdt, talán kezdetben itt lehetett az imahely. Újfaluban Einhorn, Fränkel, Groszberger Élias (ezek szerint ekkor még élt!), Lichtmann József, Orenstein Teréz és Szüszmann Jakab rendelkezett saját beltelekkel. Lichtmann József csaknem 600 négyszögöles házas portával, Einhorn Áron csaknem 400, Szüszmann Jakab mintegy 250 négyszögölessel, Fränkel, Groszberger és Orenstein pedig 100 négyszögöl alatti zsellérportát bírt (3. térkép). Az 1870-es kataszterből szembeötlő, hogy egyrészt a középütt elhelyezkedő Tótfaluban nem volt zsidóporta, jöllehet maga a zsinagóga (s az egyházi lakása) ennek északi szegletébe épült, másrészt, a Lichtman-

42 Tiszaeszlár Ófaluiban két földesúri kastély állott: a Bethlen-Wesselényi kúria a Tisza kanyarulatánál, ennek közelében a református templom, Ófalu keleti részén pedig a Kállay-Korniss kastély, a katolikus templommal.

43 Özvegye, a tolcsvai születésű Ehrlich Fáni 1882-ben is korcsmárosné Eszlár külterületén. OSZK Kt. Fol. Hung. 1847/I (Bary)

3. térkép
Tiszaeszlár-
Tótfalu és Újfalu
zsidó telekbirtokosai
(1870)

nok közül az apának, Mórnak és a kisebbik fiúnak, Jakabnak nem volt a nevén saját ház, tehát nyilvánvalóan bérelt otthonban laktak.

A kataszterhez készített egyik „betűsorozati névjegyzék” a háztulajdonosokat „állás” szerint is besorolta.⁴⁴ Ebből az 1848 előtti világ hagyományos kategóriái bukkantak elő, s nemcsak az 1848-ban már itteni lakosok esetében. A társadalmi státus feudalizmuskorból átörökölt ismérvei között nyilván meghatározó volt a birtokolt telek úrbéres minősége: ennek alapján lett Einhorn Áron, Junger Adolf, Löventhál Somma (sic!) „úrbéres gazda”, Feuerlicht Márton egyszerűen „gazda”, viszont Lichtmann József, Weiszstein Lázár, Szüszmann Jakab zsellér, miközben többek, így Fränkel Sámuel, Groszberger Eliás, Orenstein ~~Jakab~~ Terézia (sic!) neve mellett semmilyen megjegyzés nem jelent meg. Sőt Lichtmann József, Löventheil (sic!) Samuel vagy Weiszstein Lázár más telkeik esetében egyszerűen nem kaptak státusbeli besorolást. Az úrbéres és zsellér állás tehát nem a személy, hanem a személyhez tartozó telek attribútumaként tűnt fel.

Az egykorú választói névjegyzék a választópolgárokat jövedelemforrás alapján is osztályozta. A választóképeség alapjaként megjelölt rovatok között 1869-ben

44 MOL S 79 758. cs. 947.

Weiszstein Lázárt boltja révén először 100 forinttal a jövedelem (de nem a kereskedés!) oszlopába sorolták, majd az észrevételek rovatának megjegyzése szerint „csak 60 ft jövedelem mutatván ki”, kihúzták a listáról. A 100 forintos jövedelemmel jelölt rovatba került Einhorn Áron, Junger Adolf, Lichtmann Jákob (sic!), Feuerlicht Márton, Lichtman Mór, majd utólagos jelentkezés alapján Lichtmann József is. Egyedül Löwenthal Sámuelnél szerepelt földbirtok mint képességi alap.⁴⁵

Érdeemes itt visszakanyarodni a kataszter birtokadataihoz, s a beltelkek mellett vessünk egy pillantást a „külsőségekre” is.

3. táblázat

Izraeliták ház- és földtulajdona Tiszaeszláron (1870)

	Lakház és udvar	Kert	Szőlő	Szántó, legelő
Ófalu	5	3		2
Újfalu	6	6	1	1
Beltelki tulajdon nélkül			3	

Forrás: MOL S 79 758–759. cs. 947.

1870-ben valamirevaló szántó- és legelőbirtokkal csak (a később, 1878-ban, tehát még 1882 előtt elhunyt) ófalusi Einhorn Áron (8 kat. hold), az újfalusi Junger Adolf (kb. 13 kat. hold) és (az 1880-ban, majdan elhalálozott) ófalusi Löwenthal Sámuel bírt (kb. 27 kat. hold). Ők hárman voltak azok, akik a kataszterhez készített, már említett „betűsorozati névjegyzékben” az „úrbéres gazda” megnevezést érdemelték ki. De közülük csak Löwenthal volt az, a maga 27 holdjával, aki földbirtoka alapján került fel a választói névjegyzékbe.

Mint láttuk, a már 1848-ban földművesként regisztrált Lichtmann Mórnak (és kisebbik fiának, Jakabnak) 1870-ben nem volt háza és beltelke, s külsőségként is csak csekély szőlőparcellával rendelkeztek. A szőlő saját lakház nélkül tehát éppoly gyakori volt, mint a lakház és kert legelővel és szántóval együtt. A legtöbben azonban csak házat, udvart és kertet birtokoltak.

Nem elégedhetünk meg azonban az 1870 körüli állóképpel. A változások megragadása ugyanakkor azért is nehéz, mert bár létezik 1875-ből is választójogi összeírás, az új választójogi törvény alapján készült névjegyzékben a lakosságot már más-ként osztályozták: egyrészt egy meglehetősen lazán értelmezett foglalkozási rovatba, másrészt a jogosultság alapjaként 5 oszlopra bontva (régii jog, föld- vagy házbirtok, jövedelem, értelmiség) csoportosították őket. A leggyakrabban használt „foglalkozási” kategória egyszerűen csak a „föld” volt: ez szerepelt a zsidó választópolgárok esetében Einhorn Áronnál, Lichtmann Moritznál, Lichtmann Jakabbnál (sic!), Löwenthal Sámuelnél, Wildman Adolfnál és Weiszstein Lázárnál is. Egyedül az utólag beszúrt Feuerlicht Mártonnál tüntettek fel „bérlő” foglalkozást. A választójogosultság viszont mindnyájuknál a jövedelem kategóriáján alapult.⁴⁶ A választó-

⁴⁵ SzSzBML IV. B. 254. 6. (1869)

⁴⁶ SzSzBML IV. B. 403. 87. cs. (1875)

jogi összeírás tehát a földből származó jövedelem címén egybemosta a birtokosokat és a bérlőket.

Áthidalásképpen érdemes külön szemügyre vennünk, hogy milyen kategóriák szerint osztályozták az eszlári zsidókat az 1882-es vizsgálati jegyzőkönyvek összeállításakor. Ahhoz viszonyítva, hogy milyen szűk skálán mozog azon professziók köre, amelyeket „zsidó” (értsd: merkantil) foglalkozásokként szoktunk emlegetni, meglepően széles azon foglalkozásnevek sorozata, amelyekkel a különböző összeírások az eszlári zsidó közösség tagjait illették. Ezek az információk azután a perbeli kihallgatáskor is felbukkantak. Szerencsés esetben kiegészíthetők az 1883 utáni (esetenként utólagos) tiszalöki anyakönyvek adataival (a Rosenberg Hermann által vezetett 1875-1882 közötti kimutatás nem tartalmazott foglalkozási besorolást).

4. táblázat

A zsidók foglalkozása Eszláron (1880-as évek)

Név	Állás vagy foglalkozás (1882–1883)	Anyakönyvek (Tiszalök, 1883–1894)
Braun (Brenner) Ábrahám	napszámos	
Einhorn József	korcsmáros	korcsmáros
Einhorn Mayer	szatócs	korcsmáros
Feuermann Hermann	tanító, felügyelő, éjjeli őr	napszámos, sáfár
Fränkel Sámuel	napszámos-kisbirtokos	
Grosz Márton	bérlő gazda	ispány, sáfár*
Groszberg Leon	gazda, birtokos, bolt	gazdálkodó*
Junger Adolf	gazda	
Klein Ignác	napszámos	kereskedő
Klein József	napszámos	
Lichtmann Jakab	haszonbérlő	gazdálkodó*
Lichtmann József	gazda	bérlő*, gazdálkodó
Lichtmann Mór	gazda, gazdálkodó	gazdász
Löventhal Salamon	kereskedő	
Lustig Sámuel	kereskedő és napszámos	kereskedő
Orenstein Jakab	sáfár	kiskereskedő
Rosenberg Hermann	kereskedő	metsző
Römer Jakab	korcsmáros	korcsmáros
Scharf József	suszter és egyházfi	
Schwarcz Salamon	metsző	
Szűszmann Jakab	bizományos, korcsmáros, algondnok	
Taub Emanuel	metsző	
Weiszstein Lázár	feles bérlő	kereskedő
Wertheimer Farkas	bőrkereskedő	székgazda

* Ezek az adatok az utólagos, retrospektív anyakönyvezésből származnak, tehát az 1860–70-es évekre vonatkoznak.

Forrás: OSZK Kt. Fol. Hung. 1384. (Eötvös); *Végtárgyalás*; MOL Mikrofilm A 3527.

A fenti statisztikai besorolási kísérleteket tanulságosan árnyalja, amikor a perbeli diskurzusokban egy-egy személy a saját szavaival mondta el, hogy valójában mi-

vel is foglalkozott, s minek tekintette magát. Plasztikusan érzékelhető, hogy milyen elmosódó a határ az absztrakt foglalkozás elnevezések között, s milyen múltékonnyak a helyzetek.

Groszberg Leont a vizsgálat és a tárgyalás alkalmával is gazdaként, birtokosként vették nyilvántartásba. Felesége kihallgatásakor azonban kiderült, hogy kis bolttal is bírt.⁴⁷

Lustig Sámuel amikor Huriné teheneiről kellett véleményt mondania, kibökte: „az én foglalkozásom, hogy marha-kupec vagyok és így alkalmam volt tudni, hogy két tehene volt magának.”⁴⁸ Klein Ignácról viszont felesége vallotta, hogy férje „a tanyaakra vagy Tokajba ment reggelenként s este haza jött, mert szegények vagyunk”. Valójában azonban azzal foglalkozott, hogy „aprólékba árukat, gyűriüket, gyermekjátékokat adogat el”.⁴⁹ Vagyis házalt. Feuermann Hermann azt mondta magáról a tárgyaláson: „a múlt években tanító voltam. Most vagy halászatba megyek, vagy pedig ügyelés után járok.” Magyarázata szerint ez utóbbi gyakorlatilag a napszámósok felügyeletét jelentette.⁵⁰

Grosz Márton arra kérdésre, hogy mi a foglalkozása, azt vallotta, hogy „most éppen semmi. Gazdatiszt voltam, de ki kellett lépnem.”⁵¹

Emlékeztethetünk a nem idevalósi Wollner Hermann vallomására is, aki öntudatosan elhárította magától, hogy ő koldus volna. Mint mondta: „napszámós szokott lenni, vásárra szokott menni, marhákat szokott hajtani, vagyona semmi [...] múlt évben egészségtelen volt, nem tudott dolgozni, nem tudott megélni.”⁵²

Mivel a legközelebbi kataszter 1894-ben készült, s közben lezajlott a falu áttelepítése, az 1870 és 1894 közötti időbeli változások a kataszter alapján diakronikusan nem igazán követhetők nyomon. Az 1870-es kataszter statikus metszete nyilvánvalóan nem vetíthető rá közvetlenül az 1882-es térbeli állapotokra sem. Készült ugyan újabb térkép a vizsgálat idején, ennek eredetijére azonban eddig még nem, csak a sajtóban közölt nagyléptékű változatára sikerült rábukkannunk. A vizsgálati és peranyag ugyanakkor számtalan lakhelyre, szomszédságra vonatkozó adatot is tartalmaz, amelyek sokat segíthetnek abban, hogy az 1870-es térképhez „hozzáilleszthessük” a következő bő egy évtized némely fontosabb elmozdulását.

1882-ből például már tudjuk, hogy Lichtmann Mór az akkor Lichtmann-hofnak nevezett, tótfalusi zsinagógával szemközti kis dombon élt.⁵³ Hogy 1870-ben is itt la-

47 Nem zárhatjuk természetesen ki, hogy a bolt a feleségéé volt. *Végtárgyalás*, Groszberg Leonné (1883. július 9.) Klein Ignác közbeszólása azt is sejteti, hogy ez újabb fejlemény lehetett: „...külön boltja van már építve.” (Kiemelés – K.Gy.)

48 *Végtárgyalás*, Lustig Sámuel (1883. június 24.) Hogy szakértelmét megmutassa, még hozzáfűzte: „az egyik riska tehén, a másik egy magyar tehén”.

49 *Végtárgyalás*, Klein Ignácné (1883. július 6.)

50 *Végtárgyalás*, Feuermann Hermann (1883. június 28.) Klein Ignácnétól tudhatjuk, hogy Újfaluban éjjeli őri szolgálat működött: egy keresztény és egy zsidó őrrel, elmondása szerint Feuermann Hermann és Pilicki János teljesítettek szolgálatot. (1883. július 6.)

51 *Végtárgyalás*, Grosz Márton (1883. július 5.) Grosz ekkor már Tiszacsegén lakott és szabadlábban védekezett.

52 *Végtárgyalás*, Wollner Hermann (1883. június 19.)

53 Tisza-Eszlár. Ábrányi Lajos rajzaival. *Vasárnapi Újság* (VU) 1883. júl. 15.; Tiszaeszlár helyrajzához. VU, 1883. aug. 5.

kott-e vagy sem, azt nem állapíthattuk meg, mint ahogy azt sem, hogy tulajdonában volt-e ez a nagyméretű udvar vagy csak bérelte. Csak valószínűsíthetjük, hogy kisebb fiával közösen használták a Bethlen-Wesselényi birtokot: az biztos, hogy a *fundus instructus* magvát alkotó ófalusi Tiszapart-közeli kúriában a fiú, Jakab élt, a tótfalusi gazdasági udvarban (istálló, lakház, magtár stb.) pedig az atya, Mór lakott. Az is lehet azonban, hogy a birtok egy részét ekkorra megszerezték.⁵⁴ A vizsgálat kezdetekor egyébként Tótfalu belsejében is volt zsidó háztulajdonos: a korábban már említett viszonylag kései beköltöző, Lustig Sámuel. Tótfaluban lakott még Wertheimer Farkas, valamint a Lichtmann-hof oldalában Grosz Márton is.

1882-re tehát a zsidó közösség „belakta” Eszlárt: Ófaluban hagyományos formalmi gócpontokat foglalt el, Újfaluban azonban újkori kolónusként viselkedett, s egyáltalán nem szegregáltan telepedett meg. Tótfaluban eredetileg beérte a szakrális hely megépítésével (a vallásban komoly szerepe volt, hogy szombatonként ne kelljen túl nagy távolságot megtenni az istentiszteletra menvén), a további „benépesülés” viszont már nagy valószínűség szerint szorosan összefüggött az uradalmi bérlet gazdasági udvarának tótfalusi kiépülésével.

Az 1882-es vizsgálat és az 1883-as per során a vádlottak és tanúk jelentős részéről olyan kimutatások is készültek, amelyek révén – más nézőpontokból is – figyelemmel kísérhetők az 1870 és 1882 közötti változások.

A hullaszállítás vádjával kapcsolatosan például célzatosan összeírták a faluban az „izraelita lakosok” tulajdonában található lovakat és szekereket. Ráadásul a szállítással megvádolt máramarosi Smilovics Jankelnek állítólag a két eszlári zsidó olyan szekéren adta át a holttestet, amelybe egyik lóként egy sárga volt fogva. Bary vizsgálóbíró tehát – „Farkas Gábor bíró kalauzolásával” – nem csak a fogat fajtája, hanem a lovak színe is érdekelt. Az már a vizsgálóbíró pechje, hogy sárga lova nem a Smilovics által a bakon azonosított Grosznak és Kleinnek, hanem Braunnak volt.

5. táblázat

Izraelita lakosok tulajdonában lévő lovak és szekerek Tiszaeszláron (1882)

Tulajdonos (fő)	Lóállomány (db.)	Szekér (db.)
Lichtmann Mór	8 (2 szürke, 1 fekete, 5 pej)	2 igás szekér, 2 kis bricska
Lichtmann József	5 (2 szürke, 1 fekete, 2 sötét pej)	1 igás szekér, 1 kis bricska
Groszberg Leon	5 (3 pej, 2 fekete)	1 igás szekér
Grosz Márton	2 (1 fekete, 1 pej)	1 igás szekér
Braun Ábrahám	1 (sárga)	1 talyiga
Klein Ignác	1 (fekete)	1 talyiga
Klein József	1 (setét pej)	1 talyiga

Forrás: OSZK Kt. Fol. Hung. 1847/I (Bary) 405.

⁵⁴ A kataszteri térképek korábban ezt a domboldali részt „Bethlehenhof”-ként nevezték meg, a per tájékán a helyszínen jártak viszont Lichtmann Mór „gazdasági udvaraként” vagy „tanyájaként” említették.

A kapitalizmus kialakulásáról folytatott 19. század végi kelet-európai vitákban központi szerepet játszott: milyen paraméterekkel célszerű mérni a kapitalizálódás mértékét. Talán időszerűtlennek tűnhet manapság Leninre hivatkozni, s a zsidóság differenciálódása kérdésében meg egyenesen abszurdnak is, mégis emlékeztetünk Vlagyimir Iljics Lenin azon „klasszikus” állítására, hogy – legalábbis az obszcina földközösségi viszonyai mellett – az igaerő alapján sokkal jobban meg lehet állapítani a kapitalizmus parasztságot felbomlasztó hatását, mint a földtulajdon alapján. Ha Oroszország esetében Lenin elébe vágott is az eseményeknek, az eszlári zsidósággal kapcsolatban érdemes rámutatnunk arra, hogy a lóállomány itt sem a földtulajdonnal, hanem a gazdálkodással mutat szoros összefüggést.⁵⁵ A Lichtmannok rendelkeztek a legnagyobb lóállománnyal. Hiányzik azonban a listáról Lichtmann Jakab, akiről pedig Farkas Gábor 1882. június 27-én hajnali 3 órakor jelentette a vizsgálóbírónak, hogy előző nap délután lóháton távozott a faluból és még nem tért vissza.⁵⁶ Ha az apja lován ment, akkor az apa és kisebbik fia valószínűleg közösen gazdálkodtak. Külön 5 lóva volt ugyanakkor az Újfaluban lakó Lichtmann Józsefnek, a legidősebb fiúnak. Szintén 5 lóva volt Groszberg Leonnak, Grosz Mártonnak pedig két lóva.⁵⁷ Az egylovasok között viszont olyanok bukkannak fel, mint Braun Ábrahám, Klein Ignác és Klein József. Mindhármójukat „napszamosokként” tartották számon, Klein Ignác feleségétől viszont megtudhattuk, hogy férje valójában házaló kereskedéssel foglalkozott. S vajon hol vannak erről a listáról az olyan ó- és újfalusi birtokos gazdák, mint Junger és az Einhorn-fivérek? Sajnos Bary urat csak a lovak érdekelték, az ökrök nem.

A bűnügyi vizsgálat társadalomtörténeti szempontból talán legtanulságosabb adatgyűjtése az erkölcsi feddhetetlenségre (beleértve a vagyoni helyzetet is) vonatkozott. Ez nemcsak az eszlári zsidóság vagyoni hierarchiáját tárja fel meglehetősen pontossággal, hanem jelzi számunkra az 1870 óta bekövetkezett változások fő irányát is (6. táblázat).

Ennek alapján mégiscsak vélelmeznünk kell, hogy az 1870 és 1882 közötti időszakban zsidó kézen számottevő földbirtok-koncentráció zajlott le Eszláron. És nem egyedül Lichtmann Mór 10.000 frt értékű ingatlanja mögött kell ezt sejtelnünk (ahol az immobililiák mineműsége explicit módon nem derül ki számunkra, ám különben is csak az összvagyon egyharmadát sorolták ebbe a kategóriába). Groszberg Leon esetében különösen gyors növekedést kell tapasztalnunk. A nála

55 „...a limine elvetjük az osztásföld szerinti csoportosítást, és kizárólag a vagyoni helyzet (igásállatok száma; vetésterület nagysága) szerinti csoportosítást alkalmazzuk.” (Lenin 1964: 83.) Az „előbevágásra”: „Ha valaki fejlődésében akarja bemutatni az élet valamely jelenségét, elkerülhetetlenül és szükségszerűen felmerül előtte a dilemma: vagy elébe vág az eseményeknek, vagy mögöttük kullog. Harmadik lehetőség nincs. S ha minden adat emellett szól, hogy a fejlődés iránya éppen ez, hogy ez a fejlődés már nagyon előrehaladott [...], ha emellett pontosan meg vannak jelölve azok a körülmények és intézmények, amelyek a fejlődést hátráltatják [...], akkor az ilyen előbevágás semmiképpen sem hiba.” (Lenin 1964: 300.) Ezen elv jegyében Lenin – az eljövendő forradalom időszerűségének bizonyítása érdekében – meglehetősen eltúlozta a kapitalizmus fejlettségét Oroszországban. Mi azonban nyugodtan kulloghatunk az események után.

56 OSZK Kt. 1847/ II (Bary) 185.

57 Grosz letartóztatása előtti vagyonáról ezt mondta: „volt búzám, földet műveltem, volt lovam, tehenem, de az által elpusztult, hogy itt tartottak.” *Végtárgyalás*, Grosz Márton (1883. július 5.)

6. táblázat

*A perben tanúként vagy vádlottként szereplő zsidók vagyonának
megoszlása Tiszaeszláron (1882)*

Név	Ingtatlan	Ingó	Összesen
Lichtmann Mór	10.000 frt		30.000 frt
Lichtmann Jakab			12.000 frt
Groszberg Leon	ház, 60 hold föld, 10.000 frt		
Einhorn József	ház, 5 vékás föld, 600 frt		
Einhorn Mayer	6 hold föld, 500 frt		
Römer Jakab		500 frt	
Junger Adolf	ház, 4 hold föld		
Szűszmann Jakab	ingatlan	ingók, 500 frt	
Weiszstein Lázár	ház		
Lichtmann József			250 frt
Grosz Márton		ingók, 200 frt	
Lustig Sámuel	ház, belsőség, 150 frt.		
Rosenberg Hermann		ingó	
Braun Ábrahám		ló, talyiga, bútor	
Scharf József		1 tehén, bútor	
Schwarz Salamon		bútor	
Taub Emanuel		bútor	

Forrás: OSZK Kt. Fol. Hung. 1384. (Eötvös); *Végtárgyalás*

10.000 frt értékben felvett ingatlan közelebbről is azonosítható: a ház mellett ugyanis konkrét utalást találhatunk arra, hogy ez 60 kat. hold földet jelent. 1870-ben apja, Groszberger Éliás nevéen még csak 450 négyszögölnyi belsőség, Leonén pedig mindössze 136 négyszögöl szőlő állott. Még mielőtt a zsidó földharacosló képe túlzottan messze ragadná képzeletünket, érdemes egy pillantást vetnünk arra, hogy mi lett 1882-re az 1870-ben „gazda” titulussal bíró zsidó birtokosokkal. Einhorn Áron nyolc holdját nagyjából egyenlő arányban örököltette tovább két fia (pontosabban a házat József örökölte, s mellé láthatóan valamivel kisebb föld jutott osztályrészül), de összességében azt mondhatjuk, hogy még szereztek is közben hozzá valamicskét. Junger Adolf földbirtoka azonban mindenképpen jócskán megcsappant, s ez még akkor is igaz, ha tudjuk, hogy a vizsgálat idején a házat és a 4 hold földet sikerült felesége, Löventhal Betti nevére átíratnia.⁵⁸ Gyakorlatilag eltűnt a térképről a legnagyobb zsidó birtokos, az 1880-ban elhunyt Löventhal Samu 27 holdas földtulajdona. Fiát, Salamont a vizsgálat folyamán csak tanúként hallgatták ki, vagyonkimutatását pedig valamilyen okból a per során nem kérték be, ő maga azt mondta csekély vagyona van. Így csak feltételezhetjük, hogy a Löventhal birtok jelentős része már ekkor Groszberg Leon kezére került. Feltételezésün-

⁵⁸ Junger Adolf erkölcsi bizonylata szerint az illető „annyiban kifogásolható, hogy hitelezői kijátszása végett vagyonát közjegyzői okirattal feleségére ruházta.” *Végtárgyalás, (1883. július 24.)*

ket arra alapozzuk, hogy az 1894-es kataszter elkészítésekor fennmaradtak ún. előrajzolatú térképek. Ez nem más, mint az előző kataszter térképlapjain az új helyzetet tükröző vázlat, amely alapján az új kataszter térképeit majd elkészítik. Ezen előrajzolatú térképekre alapozzuk állításunkat, hogy Löwenthal földjei 1894-re jelentős részben Groszberg Leon birtokába kerültek, s ehhez fűzzük a fenti vagyonskimutatót (s a lóállomány) alapján azt a kommentárt, hogy valószínűleg nem sokkal az atya halála után, már 1882-ben ez lehetett a helyzet. Ez azonban nem jelenti azt, hogy máshonnan, másoktól nem szerzett volna birtokokat, s mint láttuk, Groszbergék kis boltot is építettek Újfaluban.

A már 1870-ben ház- és ingatlanbirtokos Szüszmannon és Weiszsteinen kívül egyedül Lustig Sámuel az, aki közben csekély értékű (150 forint) házhoz és belsőséghez jutott, mint már említettük, Tótfaluban.

Nem érdektelen azonban az ingóságokra is pillantást vetni, még ha ezekre nézve nincs is támpontunk a korábbiakkal való összehasonlításához. Lichtmann Jakab 12.000 forintos ingóságairól (ahol azért az atyai vagyont tekintetbe vétele nélkül nem érdemes messzemenő következtetéseket levonni a vagyonszerkezetről) meg kell említenünk, hogy nála kétféle becslés is rendelkezésre áll: az egyik a fenti 12 ezres, a másik csak 7 ezres. Nem tudjuk okát adni a kettősségnek, mégis azt kell mondanunk: bármelyiket fogadnánk el a kettő közül, a lényegen nem sokat változtatna, már tudniillik, hogy a Lichtmannok vagyonszerkezete messze dominálta az eszlári zsidó közösséget. Amit mégis figyelemre méltónak találunk ebből a szempontból, hogy az 1870-ben nagy újfalusi házat, s 1882-ben is 5 lovat birtokló Lichtmann József mindössze 250 forintos összvagyonot prezentált. Az ő esetében esetleg sajtóhibára gyanakodhatunk, az sem kizárt, hogy a Lichtmann Jakabnál kétszer kétféle összeg egyike valójában névcserre következtében Lichtmann Józsefét illetné. A vagyon eltitkolásának itt nem látható különösebb indoklása, legfeljebb gyermekeire íráshatárolás volna.⁵⁹ (Mint láttuk, Jakabnak viszont lovai és szekere nem volt a fogatösszeírás szerint.) Ezek azonban „csak” forráshasználati problémák, az Eszlár vezető zsidó családjának pozíciójáról mondottakat megítélésünk szerint kevésbé érinti.

A vizsgálat és per során bepillantást nyerhetünk még a cselédtartás viszonyaiba is. Legalább is a perbeli kihallgatásokra beidézték tanúként az egykori szolgálókat is (többségük ekkor már nem tartozott 1882-es gazdája házanépéhez). A fenti hierarchia ismeretében különösen tanulságos annak megállapítása, hogy ahol láthatóan egy cseléd bukkan elő, ott azok zömmel a 20 év alatti református vagy katolikus leányok sorából kerültek ki. Zsidó szakácsnője csak Lichtmann Józsefnek van (a falubeli Weiszstein Lázár leánya, Eszter személyében), de nála legalább is kétséges, hogy ő lenne az egyetlen háztartási alkalmazott. Könnyen lehet tehát, hogy az ő háztartása is a második kategóriába tartozik, ahol legalább két cseléd fordul elő: ezek

⁵⁹ A dolog azért is különös, mert állítólag ő ígért pénzt Solymosinéknak, ha megkerül a leánya. Hogy mekkora összeget, arra nézve eltértek a vallomások: Solymosiné szerint 1000 forintot, Lichtmann József szerint 200-at. *Végtárgyalás*, Lichtmann József (1883. június 25.) Egyre megy: az ember ritkán ajánlja fel szinte teljes vagyonát.

sorában (is) az apa, Lichtmann Mór járt az élen: a 17 éves Fränkel Hani (a falubeli Sámuel leánya) mint szakácsné mellett nála szolgált már 2 éve a 23 esztendő református hajadon Batori Julianna is, s alkalmi szolgálatokra láthatólag sáfárja 16 esztendő leányát, Orenstein Bertát is igénybe volt szokás venni.⁶⁰ Szintén 2 szolga tűnik elő a bírósági jegyzőkönyvből a gyors vagyongyarapító Groszberg Leon esetében is. Igaz, itt mindkettő keresztény: Liczák Mária 18 évével valódi házicselédnek tűnik, Cseres Mihály viszont, hol szolgálóként, hol kocsisként kerül említésre.⁶¹ Utóbbi mindenesetre a tárgyaláskor már Lichtmann Jakab szolgáljaként tett tanúvallomást. A keresztény cseléd lány alkalmazását nyilván tradicionális vallási motívum (a szombat megtartásában segédkező siksze) is erősítette. A gazda-szolga viszony felekezeti nyitottsága által viszont az eszlári zsidóság a falusi társadalom egészéhez szorosabban fűződött.

Az eszlári zsidó akkumuláció ellenpontjaként érdemes felidéznünk a per fővádlottjává tett Schwarcz Salamonnak, az Eszlárra frissiben megválasztott metszőnek az életútját a különböző lakóhelyeiről beérkezett erkölcsi bizonyítványa alapján.⁶² Schwarcz Benében született, Bereg megye, Tiszaháti járásában, ott is nevelkedett 1871-ig, s itt kifogástalan magaviseletet tanúsított. Az 1870-es években 4–5 évig Tiszaújlakon (Ugocsa megye, Tiszáninneni járás) kis fűszerkereskedést vezetett, itt is jámbor erkölcsűnek tartották. 1877–78-ban Váriban (Bereg megye, Tiszaháti járás) volt metsző. Ez a három település a Tisza jobb partján – ha közigazgatásilag két megyéhez tartozóan is – alig tíz kilométeres sugarú körben helyezkedik el egymástól. Váriból származó információk szerint Schwarcz „feltűnően elszigetelt életet élt, erkölcsi magaviselete nem igazolható, hitsorsosaitól vett tudomás szerint orthodox természete miatt nem tűrhető, hivatalos eljárásában pedáns, azonkívül anyagi károk észleltetvén a hitközség kebeleiből elbocsátott.” Az itteni hitközséggel való konfliktus árnyéka még vagyoni viszonyaira is rávetül: „Vagyona ingóság s mintegy 250 frt értékű s csaknem a fényűzésig díszes bútorból állott.” Ennek a résznek a felolvasását már Schwarcz sem hagyhatta szó nélkül: „nem lettem volna kénytelen odahagyni, s nem is hagytam volna oda soha, ha nem akadt volna jobb helység. Tiszalökön lakik 120 ember, míg Váriban 25 szegény, mondhatni kolduló izraelita ember volt, ez volt az oka, hogy elmentem onnan.” Tiszalökről mindenesetre az erkölcsi bizonyítványban nem esett szó, csak Tiszaeszlárról, ahol pedig igen rövid ideig tartózkodott, s panasz nem merült fel ellene.⁶³ Más forrásokból sikerül árnyalni a fenti történetet: egyrészt tudjuk, hogy jómódú szülők egyetlen gyermeke volt, akit állítólag hitbéli reformtörekvései miatt zártak ki a huszti jesivából. Nősülése után Tiszaújlakon kereskedőként azonban tönkrement, s felesége és saját vagyonát is elvesztette, így ment előbb Mezőváriba, majd Tiszalökre sakternak. Az utóbbi helyről viszont betegeskedése mi-

60 *Végtárgyalás*, Lichtmann Mór; Lichtmann Mórné (1883. június 23.)

61 *Végtárgyalás*, Groszberg Leon (1883. július 9); Cseres Mihály (1883. június 25.) Liczák Mária (1883. július 21.)

62 *Végtárgyalás* (1883. július 24.)

63 *Végtárgyalás* (1883. július 24.)

att igyekezett kisebb, nyugalmasabb helyre kerülni.⁶⁴ A „csaknem fényűzésig díszes bútor” tehát a hajdan volt jómód utolsó rekvizítuma lehetett, még ha nem is biztos, hogy ez volt meg Eszláron is. Ilyen típusú oda-vissza konverziót (jesiva – hitújító igyekezet, kizárás – nőülés, szatócsbolt – csőd, kereskedői egzisztencia elvesztése – metszői állás vállalása) a hajdani talmudisták gyakran hajtottak végre. Mindebből már talán jobban érthető „a feltűnően elszigetelt életmód” az általa „koldusnak” tartott váriakkal szemben, mégha a „nem tolerálható” „orthodox természet” innen nehezen vezethető is le. Talán jobban magyarázható, ha a hajdani hitújító törekvések inverzeként próbáljuk felfogni. S ebben az összefüggésben az igazi térbeli mobilizálódást a Tiszalökre kerülés jelentette. Mindenesetre a perben ez a felolvasás az egyetlen hely, ahol az ortodoxia mint téma egyáltalán szóba került.

A FIÓKHITKÖZSÉG ÉS A BELSŐ KONFLIKTUSOK

Az eszlári hitközség állapotáról annyi tudható, hogy nem volt rendezett 1882-ben. Pontosabban Eszlár nem alkotott önálló hitközséget, pusztán a tiszalöki egyik filiája volt, ugyanakkor szervezetileg a tiszaladányiak is hozzá tartoztak. Az eszlári hitközség főgondnoka, Lichtmann Jakab, valamilyen – általunk nem ismert – okból 1879-ben lemondott tisztségéről, és azután nem választottak helyette új elöljárót.⁶⁵ Az egyházgondnoki tisztet betöltő, újfalusi Szüszmann Jakab viszont 1882 április–májusában adta vissza választott megbízását, arra való hivatkozással, hogy a tagok nem fizették rendesen a hozzájárulást. A másik, egyházi ellenőrinek nevezett helyettesi poszton az ófalusi Junger Adolf ült, akit viszont május végén másokkal együtt Solymosi Eszter ügye miatt letartóztattak. Azt ugyan sejtjük, hogy az újonnan megválasztott metsző, Schwarcz Salamon, a későbbi per elsőrendű vádlottja, miért is törekedett ide, de azt nem tudjuk, hogy a régi metsző, Taub Emanuel miért hagyta ott a falut. A négy év óta templomszolga Scharf József szintén a vádlottak padjára került. Nem mondhatjuk tehát, hogy egyedül a vizsgálat bomlasztotta az eszlári fiókhitközséget, de bizonyosan hozzájárult szétzilálásához. Amikor hatósági nyomásra a szabadon maradottakkal 1882. szeptember 10-én megpróbálták Lichtmann Jakab házánál új elöljáróságot választatni, a kísérlet – az akkori zavaros viszonyok között – eredménytelenül zárult.

A hitközségi erőviszonyokba némi bepillantást enged az 1882. április 1-jén (Solymosi Eszter eltűnése napján) tartott metszőválasztás. A kicsiny fiókhitközségben a metszőnek egyben az előimádkozó szerepét is be kellett töltenie. Ezért került sor próbaéneklésre. A szombat délelőtti istentiszteletről szétszéledők közül a tiszaladányiak (Grosz Farkas és Guttmann Farkas) Schwarcz Salamon ellen voltak, mert a másik sakter éneklése nekik jobban tetszett. Az Ófaluban lakó, hazafelé tartó Weiszstein és

64 Szabolcsi 1882; OSZK Kt. Fol. Hung. 134 (Eötvös); Eötvös 1968: 131–132.

65 OSZK Kt. 1847/I (Bary) 583.

Klein József közül az utóbbi a tarcali mellett állt.⁶⁶ A tárgyaláson Feuermann arra is emlékezett, hogy Klein még azért is értetlenkedett, hogy „miért nem nevezte ki a gyűlés ma, hogy melyiket fogják megválasztani.” Szerinte Weiszstein erre azt válaszolta, hogy „tudjuk, akit Lichtmann és Rosenberg megnevez, azt fogja választani a község.”⁶⁷ Aligha véletlen tehát, hogy a szintén ófalusi Rosenberg házához érve az behívta magához a vendégeket egy kis „pálinkázásra”. Ő ugyanis Schwarczot már korábbról ismerte.⁶⁸ Mivel még nem is „früstükölt”, arra csak az istentisztelet után hazatérve, közösen kerítettek sort. Rosenberg Hermanné a tárgyaláson (több mint egy év távlatából) úgy emlékezett, hogy férje délelőtt 11-kor jött haza a (később megválasztott) Schwarcz Salamonnal, a téglásival, meg (a korábbi sakterrel) Taubbal. Együtt pálinkáztak, früstüköltek fél- vagy fertályóráig. Miután azok elmentek, férjével fél tizenkettő körül megebédeltek.⁶⁹ A pálinkázásnak azonban – az ünnepi vendéglátáson túl – egyfajta próba szerep is jutott. A szintén Ófaluban lakó Feuermann Hermann felidézte a tárgyaláson, hogy április 1-én délután Rosenberg felesége eljött hozzájuk és elmesélte, hogy „a téglási nem lesz metsző, mert a férjem megkínálta őket borral és pálinkával, mert szokás nálunk a szombatot borral megtisztelni, hát a löki borral tisztelte meg és a téglási egy nagy pohárba töltött pálinkát és két részt megivott, egy harmad részt pedig meghagyott. Hát ez metszőnek nem illő.”⁷⁰ Nehéz ma már eldönteni, hogy mi volt illetlen a fenti viselkedésben: az, hogy nagy pohár pálinkát töltött, ami esetleg iszákosságra vallott, vagy az, hogy a kitöltött pohár pálinka egyharmadát meghagyta, vagyis, hogy pocskélt. Talán, hogy egyáltalán pálinkát ivott, s nem bort. Az iszogatás ebéd után Taubnál is folytatódott, a bort most is Rosenberg szolgáltatta, aki szolgálójával, Solymosi Eszter nővérével vitette át az üveget a vendégségbe, s mintegy óra hosszat múltatták az időt.⁷¹

Úgy tűnik, hogy Buxbaum nem vett részt a fenti ófalusi früstükölésen és pálinkázáson. Bary vizsgálóbíró jóvoltából mindenkiről tudjuk, hogy hol töltötte a napot. Buxbaum azt vallotta, hogy ő az újfalusi Szüszman Jakabbal és annak gyermekeivel távozott Újfaluba, de ezt Szüszmann tagadta, s azt állította, hogy Buxbaum csak este jött hozzá.⁷² Az újfalusiak közül még Braun Ábrahám bizonygatta, hogy Buxbaummal együtt mentek Szüszmannhoz. Akárhogy is volt, Buxbaum nem a másik két metszővel együtt távozott a zsinagógából. Valószínűleg az is Schwarcz mellett szólt Buxbaummal szemben, hogy a galíciai származású fiatalember, aki egyéb-

66 *Végtárgyalás*, Klein József (1883. június 26.) Tarcaliként itt a galíciai származású Buxbaum Ábrahámot emlegették, aki mint a tarcali rabbi veje ottani lakosnak számított. Buxbaum egyébként nem útlevéllal, hanem cselédkönyvvel tartózkodott Magyarországon, annak kiváltása ugyanis egyszerűbb volt. *Végtárgyalás*, (1883. július 24.)

67 *Végtárgyalás*, Feuermann Hermann (1883. június 28.)

68 *Végtárgyalás*, Rosenberg Herman (1883. június 23.)

69 *Végtárgyalás*, Rosenberg Hermanné (1883. június 25.) Tégglási pályázóként Braun Leopoldot (Löbit) emlegették.

70 *Végtárgyalás*, Feuermann Hermann (1883. június 28.)

71 *Végtárgyalás*, Rosenberg Herman (1883. június 23.)

72 OSZK Kt. Fol. Hung. 1847/I (Bary) 478. A tárgyaláson aztán elismerte, hogy bár korábbról nem ismerte, Buxbaum már péntek este azért jött hozzá, mert kurátor volt. S hogy szombaton is együtt mentek haza. *Végtárgyalás*, Szüszmann Jakab (1883. június 24.)

ként tanítónak készült és igen szépen énekelt, tulajdonképpen kántorválasztásra jött, mint mondta: „a sakerságot soha nem tanulta, nem is ért hozzá.”⁷³ Rosenberg-nének mindenestre igaza lett. Tény ugyanis, hogy nem a pálinkát kitöltő és harmadát otthagyo Braun Leopold lett megválasztva. Taubék szomszédja, özv. Csuga Dánielné vallomásában még azt is állította, hogy ő megkérdezte Taubnét, melyiküket választották, s ő azt felelte: „a lökit, azt a fekete rokkost.” Arra a kérdésre, „miért nem a két fiatalt, hiszen ez már olyan öreg számú” (sic!), azt a választ kapta: „ennek a legvékonyabb a hangja.”⁷⁴

Lichtmann Mór kapcsolatrendszere túlnyúlt a hitközség határain. Mint maga mondta, „valaha talmudista” volt, jól ismerte például a nyíregyházi rabbit, még azt sem zárta ki, hogy „valami Geschöftsangelegenheit” (sic!) miatt beszélgettek egymással. De a jelöltek egyikét sem ismerte azelőttről.⁷⁵ A Lichtmannok szerepét az eszlári zsidóság informális hatalmi hierarchiájában az április elseji események más mozzanataiban is érzékeltethetjük. Az ünnepi alkalom a pályázókon kívül idegeneket is vonzott, így került Eszlárra ezen a napon – bizonyára bánta már utóbb – Wollner Hermann a feleségével. Mint említettük, Wollner ekkoriban faluról falura járt, koldulással szedte össze a betevőt, bár ő maga öntudatosan nem nevezte magát koldusnak. Őt a tótfalusi imaházzal szemközti dombon levő udvarházába a falu legvagyonosabb zsidó családfője, Lichtmann Mór hívta meg ebédre. A tárgyaláson Lichtmann úgy emlékezett, hogy Jakab fiával valamivel korábban hagyta el az imaházat, mert felesége beteg volt. Arra a csodálkozó bírói kérdésre, hogy koldusokkal együtt szoktak ebédelni, Lichtmann Mór magától értetődő természetességgel azt válaszolta: „Azt nem mondhatom [...] Ha tisztességesen van öltözve, az asztalhoz is szoktuk ültetni.”⁷⁶ Nem a koldusként emlegetett Wollner alibijét igazolta, igazság szerint rá aligha emlékezett. Arról nyilatkozott, hogy miként „szoktak” cselekedni, hogyan viszonyulnak a szegény emberekhez. Felesége, a „tekintetes asszony” további részletekkel is szolgált nemcsak betegségével kapcsolatban, hanem az ebéd időpontját illetően is: ő pontosan emlékezett, hogy 12 órakor ebédeltek. A védő kérdésére, miszerint ételt küldött volna egy faluban elszállásolt szegény öreg zsidó részére, már sokkal bizonytalanabban, sőt csak általában válaszolt: szerinte a szakácsné, Fränkel Hani küldte azt, mert „az már tudva van a cselédeknel, hogy ha szegény ember van, nincs neki mit enni, akkor visznek neki”.⁷⁷ Mindezt egyébként Fränkel Hani is megerősítette, ahogy azt is, hogy a „szegény ember” (ő sem nevezte koldusnak) „a tennural, a tennasszonnyal és mindnyájunkkal” együtt ebédelt.⁷⁸

Lichtmann nemcsak a vendégek ebédjéről, hanem a vacsorájukról is gondoskodott. „Nálunk nem szoktak főtt ételt készíteni, láttam, hogy lehet, hogy éhen maradnak, hát mondtam, hogy jöjjenek fel este, majd megkínálom. Feljöttek, mikor

73 *Végtárgyalás*, Buxbaum Ábrahám (1883. június 19.)

74 *Végtárgyalás*, Csuga Dánielné (1883. június 25.)

75 *Végtárgyalás*, Lichtmann Mór (1883. június 23.)

76 *Végtárgyalás*, Lichtmann Mór (1883. június 25.)

77 *Végtárgyalás*, Lichtmann Mórné (1883. június 23.)

78 *Végtárgyalás*, Fränkel Hani (1883. június 23.)

gyertya világ volt, megvacsoráltak és azután eltávoztak.⁷⁹ A vacsora azonban nemcsak kulináris jelentőséggel bírt. A templomszolgának titulált Scharf Józsefet ugyanis – felesége szerint – este azért hívták Lichtmannékhoz, „mert kevesen voltak az imádsághoz.”⁸⁰

A Lichtmannok informális hatalma más területen is megnyilvánult. De ezzel már a lokális konfliktusok mezejére érkeztünk. Miközben a sakterjelöltek a zsinagógával szemközti dombon levő Lichtmanhofban vendégeskedtek, az eszlári újfalusiak este az imaház előterében gyűltek össze, hogy egy viszály ügyében Lichtmann fia, Jakab döntőbíráskodása mellett egyezkedjenek. Újfalu két árendás kocsmárosa, Szüszmann és Einhorn között (mindketten Lichtmann regalistái) az okozott nézeteltérést, hogy egyikük olcsóbban mérte a pálinkát, mint a másik.⁸¹ Szüszmann Jakab azt állította, hogy ő kérte fel „Lichtmann Jakab urat, mert ez a fő közöttünk mégis, hogy igazítást tegyen. Mert olyan szokás van nálunk, hogy mindjárt perre nem szoktunk menni, ha össze tudunk fézni, úgy teszünk.”⁸² Einhorn József viszont arra emlékezett, hogy Szüszmann kezdte olcsóbban mérni az italt. Az egyezkedésre Einhorn az Ófaluban lakó sógorától érkezett, ahová 4 óra tájban ozsonnára tért be testvérével. Innen 7-8 körül mentek a templomba, ahol fél tíz körül egyezkedtek. Saját bevallása szerint Einhorn maga mondta Lichtmannak (akié a kocsmárosa volt): „mi dolog az, hogy olcsóbban mér, vagy tiltsa meg azt, vagy én is olcsóbban fogom mérni.”⁸³ Lichtmann Jakab a dolog hitfelekezeti szokásszerűségére, valamint gazdasági racionalitására is felhívta a figyelmet: „...felkértem kocsmárosom Szüszmann által és Einhorn József által, amennyiben az italmérés felett valami viszály volt közöttük. Felkértek, hogyha lehetne köztük valami egyezkedést létrehozni, hogy egymást ne rontsák, és egyik vagy másik azon helyzetbe ne jusson, hogy a haszonbért ne volna képes fizetni. E célból bementünk nem a templomba, de az első pitvarba, amennyiben szokás, ha valami kiegyenlítés van egyik vagy másik (zsidó) fél közt, vagy tanácskozást akarnak tartani, nemcsak Eszláron, de mindenütt, az imaház szobájában ejtik meg...”⁸⁴ Einhorn Józseftől azt is tudjuk, hogy „a megállapodás után 24 krajcárjával” mérték az italt. Igaz, a tudósítás most nem a mindenki által emlegetett pálinkáról, hanem borról szól, de ennek a tárgyváltásnak nem tudjuk a nyitját. Az árképzés részleteibe avat be az a kijelentés is, miszerint „ha valaki 4 liternél több bort vett, 22 krajcárral, fél litert pedig 14 krajcárral” mérték, tehát a nagybani vásárlást ösztönözték. S a megállapodás oly jól sikerült, hogy még a tárgyalás idején, tehát jó egy évvel később is változatlanul „állt az ár”.⁸⁵ Íme az eszlári regálegazdaság szabadpiacinak éppen nem nevezhető képe abból az időszakból, amikor az országos politika a kisebb királyi haszonvételek mint a feudalizmus utolsó maradványainak megváltásán törte a fejét.

79 *Végtárgyalás*, Lichtmann Mór (1883. június 23.)

80 *Végtárgyalás*, Scharf Józsefné (1883. június 27.) Scharfné az egész délutánt Lichtmannéknál töltötte két kis gyermekével. Lichtmannék neki azt ígérték, hogy orvoshoz viszik, mivel gyermekágyas-ként még mindig nem gyógyult meg.

81 *Végtárgyalás*, Scharf József (1883. június 19.)

82 *Végtárgyalás*, Szüszmann Jakab (1883. június 24.)

83 *Végtárgyalás*, Einhorn József (1883. június 23.)

84 *Végtárgyalás*, Lichtmann Jakab (1883. június 28.)

85 *Végtárgyalás*, Einhorn József (1883. június 23.)

A zsidóság belső nézet- és érdekellentétei között természetesen voltak olyanok is, amelyeknek nem tudjuk az okát, de a vallomásokban jól érzékelhető belső törésvonalak húzódtak. Az Ófaluban lakó Junger és Weiszstein nem tartottak jó viszonyt egymással, jöllehet sógorok voltak.⁸⁶ A Tótfaluban lakó Wertheimer Farkas a hozzá közel lakó Lustiggal volt rosszban.⁸⁷

A legtöbb belső konfliktus fókuszpontjában azonban kétségtelenül Grosz Márton állt. Ezek legtöbbjéről maga számolt be vallomásában. Amikor a törvényszék elnöke rákérdezett, hogy Lichtmann Mórral miért volt haragban, valami bérlet miatt? Grosz enyhíteni igyekezett ugyan az összeütközés súlyosságát („nem olyan harag, csak nem jártunk egymáshoz”), de aztán elismerte: „20 köből földjét én bírtam haszonbérbe, azután magának dohánynak elvette.” De aztán hozzátette: az „ő földje”, s azt is, hogy „nem nagyon szívlelte”.⁸⁸ Ugyanitt adott számot arról is, hogy Braun Ábrahámval is volt „egy kis viszályom, egy ház végett, melyet kivettem Jungertől, mert szükségem volt tágas rakodó helyre; ő pedig nem akart kimenni csak május 1-én; pereltünk is emiatt.” Mivel Grosz fia március 31-én, pénteken Braun háza felé ment és Brauntól szidalmazást kapott, elsején várta, hogy kijöjjön a zsinagógából, s számon kérje rajta a történeteket, de végül nem látta kijönni.⁸⁹ Grosz konfliktusai nem korlátozódtak szűken Eszlárra, s nem is csak a zsidóságra. Tudjuk róla, hogy Ónody Géza is haragudott rá, Grosz saját szavai szerint: „mert egyszer kölcsönöztem neki 5 köből gabonát és nem akarta megadni, kénytelen voltam per útján megvenni”.⁹⁰ Groszéknaál Horváth Márton nyíregyházi végrehajtó is járt foglalni, de ez már a vizsgálat megindulása után történt, bár az ügy eredete korábbra mehetett vissza. A bírói foglalásra ugyanis Groszné vallomása szerint azért került sor, mert „adósai voltunk Hercznek”.⁹¹ Az is a kihallgatások idején történt, hogy Farkas Gábor bíró elcsukatta Grosz fiát „gyorshajtásért” – állítólag Ónody ösztönzésére. Ez akkor volt, amikor a nyomozás miatt a zsidóknak meg volt tiltva, hogy kimenjenek a faluból. Tanulságos, hogy miként elevenítette fel a történeteket Grosz a tárgyaláson: „No mondom, menj fiam, ülj fel a lóra, siess húsért, mert azután repcét kell kaszálni. Hát a fiú nagy galoppban bement a székre. Aztán Farkas Gábor és Ónody úr ott járkáltak, megsejtették az én fiamat és azt mondták a kerülőnek, hogy menjen be a község házába, a bíróhoz és az ő meghagyásával az én fiamat fogják be. Meg is tették, haza hozták a lovat és a húst, fiamat pedig lefogták a község házábanál, mert azt mondják, azt mondta Ónody, hogy sebesen hajtott.” Az eszlári törvényesség ilyen előírászerű betartása (hús és ló haza, fiú a dutyiba) nyilván elégedettséggel tölti el a dualizmuskori joggyakorlatot némi malíciával szemlélő utókort. Tény azonban, hogy a „gyorshajtás” tényét Grosz utólag sem vitatta, s csak azzal érvelt

86 *Végtárgyalás*, Klein József (1883. június 26.)

87 *Végtárgyalás*, Wertheimer Farkas (1883. június 28.)

88 *Végtárgyalás*, Grosz Márton (1883. július 5.) Újabb utalás Lichtmann Mór tulajdonszerzésére!

89 *Végtárgyalás*, Grosz Márton (1883. július 5.) Miután bent még látta, ez a kijelentés felért egy gyanúsítással.

90 *Végtárgyalás*, Grosz Márton (1883. július 5.)

91 *Végtárgyalás*, Grosz Mártonné (1883. július 6.)

a törvénybírónál a fiú szabadon bocsátása érdekében, hogy „repcét kellene kaszálni, és nincs kivel.”⁹²

Akárhogy is vesszük, Grosz személye körül sűrűsödtek a konfliktusok, már-már egy helybeli „bajkeverő” képe sejlik fel a tárgyalás szövegéből. Mégsem az első körben került a vádlottak közé, csak később, a „hullaszállítás” gyanújával fogták vád alá. Nem szabad elfelejtenünk, hogy a hol nagyhalászi (Szabolcs megye), hol nagyhodosi (Szatmár megye) származásának mondott Grosz, aki a Feuermann családba benősülve a hatvanas évek közepén bukkant fel Eszláron, 12 évig volt gazdatiszt, a nyolcvanas évek elején viszont bérlőként szerepelt, saját házzal, földdel nem rendelkezett, az egyik forrás szerint ugyan csekély szőlővel bírt. Cselédként 1882 elejétől épp Solymosi Eszter távoli rokonát, Solymosi Jánost fogadta fel, aki – mellesleg – hosszasan tanúskodott a zsidók április elsejei szokatlan esti mozgolódásáról.⁹³ Grosz ragaszkodása aligha lehetett erős Eszlárhoz, mert amikor a zaklatások kezdődtek, Grosz az elsők között tájékozódott abba az irányba, hogy másutt vállaljon – feltehetően ismét gazdatiszti – szolgálatot.⁹⁴ Amikor a nyilván szakértelemmel bíró, szabad munkavállaláshoz, kocsin járáshoz, ne adj isten, parancsolgatóshoz szokott, leírások szerint kövér embert gyalog hajtották be Nyíregyházára,⁹⁵ akkor maradék kötődése is elszakadt ehhez a számára csak konfliktusokat és megáláztatást hozó faluhoz. Nyilván az sem véletlen, hogy az ő felesége volt az, aki nyíltan szembe mert szállni a kihallgatások körül tüsténkedő Ónodyval, s méltatlankodásának még a sajtónyilvánosság előtt is hangot adott.⁹⁶

A per által felkavart indulatok heve láthatólag az előnyomozás során még vád alá nem került Groszbergéket is elérte. A per vége felé jelentkezett ugyanis tanúskodásra a már említett, tiszalöki születésű, újfalusi zsellérsoron lakó református napszámosné, Cseres Andrásné, aki átelleni utcaszomszédja volt Groszbergéknek. Cseresné, többek között azt állította, hogy látta szombatról vasárnapra virradóra („amikor elveszett Eszter”) a zsidókat gyülekezni Groszbergéknél. Tanúskodásának másik tárgya szerint Groszbergék boltjában a saját fülével hallotta, amikor

92 Az ügyre Csuhá Ferencné kihallgatása közben derült fény. *Végtárgyalás* (1883. július 4.) Eközben hangoztak el Grosz szavai is. Grosznak egyébként – mint láttuk – az 1882-es lösszeírás szerint 2 lova volt.

93 *Végtárgyalás*, Solymosi János (1883. június 23.) Derültséget váltott ki a nyíregyházi úri közönségből, amikor Solymosi János szolgálatba állását ezekkel a szavakkal mondta el: „mint cseléd álltam be Grosz Márton izraelita úrnál.” (sic!)

94 OSZK Kt. Fol. Hung. 1847/I. (Bary) „Pünkösöd után vasárnap ment el. [...] Szolgálatot keresni járt, de nem tudom hol és merre. Kedden v. szerdán jött haza, s mondá, hogy lesz helyünk.” Grosz Mártonné vallomása (1882. július 20.) 708. Grosz helybeli csúfneve – mellesleg nem a zsidók között – „Kutyakorbács” vagy egyszerűen csak „Korbács” volt.

95 *Végtárgyalás*, Grosz Márton (1883. július 5.) „Én rimánkodtam nekik, méltóztassanak megengedni, sorsom így van, életem le van takarva, ne méltóztassanak tönkre tenni, koldussá tenni, a gyermekeim kenyerét elvenni; hagyjanak otthon, meghozom, hogy beteg voltam 4–13-ig. Életem kint van a mezőn, el fog pocékolatni. Így is történt, ő csak elvitetett, kirendelt egy pandurt, hogy lova előtt menjek. Én mondtam: én 12 évig gazdatiszt voltam, soha nem jártam gyalog, azután szintén volt lovam, én nem tudok Nyíregyházáig gyalogolni. Erre azt mondta, nincs vorszpon (sic!). Behozatom a magam lovát. De nem – mondja – gyalog kell mennie. El is kellett mennem mindenütt a köveken a ló előtt, mint egy akasztani valónak.”

96 Szabolcsi 1883.

Groszberg zsidóul (értsd: jiddis zsargonban) mondta a feleségének, hogy Solymosi Eszter ruháit vigye el a nagyfalusi füzeshez (ahol a felső Tisza-vidékről leúsztatott vízi hullát kifogták, hogy felöltöztethessék).⁹⁷ A tárgyalás szempontjából egyébként a tanúvallomás azért is nevezetes eset, mert ekkor esett meg, hogy a törvényszék elnöke, Kornis Ferenc előbb Groszbergné, majd Groszberget 48 óra elzárásra ítélte a bíróság előtti tiszteletlen viselkedés miatt (Groszbergné kiköpött Cseresné előtt, Groszberg meg szembe köpte az illetőt).⁹⁸ Ez sem érdektelen a per szempontjából, de az eszlári társadalom nézőpontjából sokkal tanulságosabb, ahogy az egész rész-konfliktus mögött egy szomszédsági tyúkpör kontúrjai sejlenek fel, ugyanis Groszbergné és Cseresné – saját szavaik szerint – nem voltak „jó emberek egymással”. Groszbergné: „Márciusi csirkéim voltak s mind megette az én csirkéimet a disznója. Felhívtam tehát a községházához, ott azt mondta, fog nekem dolgozni a csirkéért. A bíró azt mondta, menjen egyezzek ki velem, s most a napot sem akarja ledolgozni.” Itt a védő rákérdezett, hogy ez az idén, azaz 1883-ban történt-e, s a válaszból tudjuk, hogy ez már a legújabb fejlemények közé tartozott. Groszbergné azonban nem hagyta ennyiben, s jelezte, hogy a harag régebbi, más konfliktusra megy vissza: „Híttam kapálni is, de nem jött. Nem voltunk barátságban, hanem haragudtam, mert malaca kitérta a krumplit.”⁹⁹

KÖVETKEZTETÉSEK

Az eddigiek során egy külső és belső konfliktusokkal terhelt, már kialakulása folyamatában differenciált közösség képe bontakozott ki az elemzett forrásokból. Ha összegzésként számba vesszük a széttartó és összehúzó erőket, ugyanezt a távolságról sem homogén képletet írhatjuk le.

A településszerkezetben az ófalusi zsidók még hagyomány szerint a forgalmi gó-cokba települtek, a jobbágyfelszabadítás utáni alapítású Újfaluban azonban térbelileg az agrártársadalomba differenciáltan integrálódó zsidóságot látjuk, mind a gazda, mind a zsellérsorokon. S ez egyben a betelepedés két fázisát is szemlélteti.

A hitközségben az, hogy egy-egy ófalusi és újfalusi gondnokot választanak, a tótfalusi zsinagógától egyenlő távolság tartásán túl illusztrálja az egyensúly teremtésére való törekvést. A főgondnok 1879-es lemondása, a rendszeren nem fizetett pénzbeli hozzájárulás, a metszőválasztás körül felszínre került nézetkülönbségek azonban pontosan jelzik a formálódó közösségen belüli repedéseket. A nyílt belső

97 *Végtárgyalás*, Cseres Andrásné (1883. július 9.)

98 *Végtárgyalás*, Cseres Andrásné (1883. július 9.) Láthatóan azonban Cseresné nem ez viselte meg legjobban, nem is az, amikor Groszbergné megátkozta, hanem amikor lecigányozta: „Groszbergné: Ha maga ezt meri mondani, maga cigány asszony. Ilyen piszkosságot, kibonyítom a szolgálómmal. – Cseresné: Ne mondja azt! [...] – Groszbergné: Egy nagy kő legyen itt belőle, ha ez igaz. – Cseresné: Igaz biz az, még azt a sült tyúk is kikaparja. – Groszbergné: Ha ez igaz, akkor Isten nincs az égben...” Az elzárást, ügyvédi kérésre – minő figyelmesség – nem egyidőben hajtották végre, hogy Groszbergék gondoskodni tudjanak gyermekeikről.

99 *Végtárgyalás*, Cseres Andrásné (1883. július 9.)

ellentétek részben piaci természetűek (a pálinka ára vagy az adósság miatti végrehajtás ilyennek mondható), részben a gazdasági hatalommal állnak összefüggésben (ide sorolnám a felmondott bérllet vagy az időben át nem adott házbérllet ügyét, de az italmérségi regálé szabályozási módját is). A piaci és uralmi konfliktusok erőterei azonban nehezen választhatók szét egymástól. Vitathatatlan tény az is, hogy a vagyoni differenciálódás mértéke erőteljesen növekedett az emancipáció óta eltelt bő évtizedben, s ez a kezdettől meglevő választójogi különbségeket csak elmélyítette.

A széthúzás jelei mellett természetesen erőteljes összetartó erők is működtek: a zsinagóga központi elhelyezésében megmutatkozó, a szokások és tradíció által motivált centripetális hitközségi energiák éppúgy, mint a Lichtmann család informális tekintélye (szegényekről, betegekről való gondoskodás, belviszályok eligazítása a községi törvénykezést megelőzőleg) igyekezett összefűzni a közösséget. Összességében mégis a bomlasztó tendenciák tűnnek erőteljesebbeknek.

Az eszlári zsidók fokozatos integrálódásának a falu rurális társadalmába talán legékezebb bizonyítéka a nyelv. A tárgyalás jegyzőkönyve ugyanis élő beszédet rögzített, s ebben az értelemben pontosan nyomon kísérhető, számos szöveget olvashattunk a fentiekben, hogy milyen ízes helyi dialektusban kommunikáltak az eszláriak, keresztények és zsidók egyaránt.¹⁰⁰

Ha jelzőket keresnénk arra, hogy mihez is integrálódtak az eszlári zsidók, akkor mondhatnánk akár „keresztény” társadalmat is, egy biztos: a „nemzeti társadalom” fogalomnak ezen a mikroszinten nem lenne értelme. Az is nyilvánvaló azonban, hogy a sokfelől, viszonylag frissen betelepedett, erősen tagolt eszlári zsidóságnak eszébe sem jutott a dualizmus első másfél évtizede alatt, hogy az Erdei-Haná-k-féle „zsidó társadalom = polgári társadalom” azonosság jegyében próbálja definiálni önmagát.

Haná-k Péter életműve kései korszakában megpróbálta századfordulós társadalm szerkezeti leírását visszamenőlegesen is megalapozni. Nagyhatású víziója – 1848 előttre – egy országos kereskedelmi (információs) hálózatot feltételezett, amelynek hierarchikus struktúrája alkotta a „magyar társadalommal” interaktív „zsidó társadalom” vázát.¹⁰¹ Felfogásában a házaló, az árendás-kocsmáros, az ügynök, a felvásárló és a nagykereskedő nemcsak a hálózat láncszemeit, nemcsak merkantil típusokat testesítettek meg, hanem a tőkés vállalkozó genezisének pályáivét, a szerves kapitalizálódás útját is adták.¹⁰² Haná-k nyomán (és Silber mindmáig publikálatlan eredményeit felhasználva) Pietsch nemrég közzétett esszéje a vidéki zsidóság 1840 előtti története kapcsán – kelet-európai kontextusban – új kérdéseket vetett fel. Őt az foglalkoztatja, hogy vajon nem éppen az tette-e lehetővé a magyarországi zsidók „sikerességét”, hogy a különböző eredeti származási csoportoköttsé-

100 Funták Sándor védőügyvéd meg is állapította Scharf Józsefné, sz. Müller Léni beszédét hallván: „...olyan tisztán beszél magyarul, hogy másképp nem is képzelhető el, minthogy a magyarokkal, a keresztényekkel folytonosan érintkezésben van.” *Végtárgyalás*, (1883. június 26.)

101 Haná-k 1992: 28. Az 1988-as jeruzsálemi előadás idevágó tézise már a Történettudományi Intézetben korábban tartott előadásában is felbukkant, igaz, akkor a hálózatot még pusztán a „belkereskedelem infrastruktúrájaként” határozta meg. Haná-k 1986: 21.

102 Haná-k 1986: 22.

geiktől (mindenek előtt ilyenként a lengyel „stetl”-ket hangsúlyozza) megszabadulva határon túl rekedt hitsorsosaikhoz képest sokkal „aktívabbak”, „kreatívabbak”, „innovatívabbak” lehetnek. Ugyanakkor ezzel összefüggésben azt is megállapítja, hogy a falusi magyarországi zsidóság csendes többsége „közösségi háló” híján nem igazán élhetett „fejlett zsidó közösségi életet”.¹⁰³ Tétélezve van tehát a betelepedés, beköltözés első fázisa, amelyben Hanák és Pietsch teóriája szerint a magyarországi zsidóságnak anélkül létezne makrohálózata, sőt hovatovább makroszerkezete, hogy ennek legszélesebben kiterjedt alapegységei szilárd mikroközösségeket alkotnának. Ez még akkor is ellentmondásokat hordoz, ha tudjuk, hogy a diaszpórában élő zsidóság esetében általában is legfeljebb virtuális jelentésben beszélhetünk „hagyományos” társadalomról, hiszen „a zsidók nem tartoznak ahhoz a helyhez, ahol élnek, hanem csupán – mert saját országukból kiűzték őket – ideiglenes menedékre letek a népek között”.¹⁰⁴ De mi most nem ezt a periódust vizsgáltuk.

Tény azonban, hogy a falusi zsidó a rurális társadalom pórusaiban helyezkedett el, anélkül, hogy abba szorosan beágyazódhatott volna. Az átalakító kezdeményezés ugyan II. József felemás rendeletéig vezethető vissza, mégis az 1840:XXIX. tc. indította meg visszafordíthatatlanul azokat a folyamatokat, amelyek révén az örökös be- és kiáramlás, a folytonos jövés-menés közepette is meggyökeresedett zsidó közösségek alakulhattak ki nemcsak az uradalmi birtokközpontokban, a mezővárosokban, hanem a falvakban és a szabad királyi városokban, tehát (a bányavárosokat 1860-ig leszámítva) a teljes településszerkezeti spektrumban. Az új fázisban mindenfelé cseppfolyós egyensúlyi állapotú mikrotársadalommá szerveződve valódi közösségek jöhettek létre. Az emancipáció intézkedései (1849, 1859-1860, 1867) azonban elsősorban nem kollektív megoldásokat kínáltak a beilleszkedni kívánó, mobilizálódó zsidók számára. A társadalmi átalakulás általános irányához illően itt is az individualizálódás tört utat, s a befogadás lépései a viharos gyorsaságú migrációval egyidejűleg a lokális zsidó közösségek erózióját is elősegítették.¹⁰⁵ Nemcsak az elvándorlás, a beilleszkedés is. Az emancipáció után az átalakuló falu mélyebb szerkezetébe történő integráció is kikezdte a korábbi képlékeny egységet, anélkül azonban, hogy a felekezeti recepció (és az exogámia) híján leomlottak volna a teljes beolvadás gátjai, közösségen kívül és belül. Tanulmányunk a nagy per előestéjén ebben az épülő és bomló fázisban mutatta be az eszlári zsidóság társadalomrajzát.

Ha mármost a társadalomtörténeti kutatás raszterét visszaforgatjuk magára a bűnügyi vizsgálatba vont eltűnési esetre és a perre, akkor elég markáns különbség mutatható ki a vádlottak padjára ültetett és a csak tanúként beidéztet eszlári zsidók között.

Mint már a demográfiai résznél láttuk, a vizsgálat során a vád terhe elsősorban a jövevényekre nehezedett, de a bűnrészességgel vádolt eszláriak egyike sem számított helyi születésűnek. Ez persze jórészt a fiatal telepedésű fiókhitközség követke-

103 Pietsch 2003: 77, 78, 80.

104 Katz 1995: 10–11.

105 Északkelet-Magyarország városi zsidóságának heterogén beilleszkedési útjairól lásd Csíki 1999: 307–311.

ménye volt, mégsem elhanyagolható körülmény. Azt is láttuk, hogy közvetlenül a galíciai bevándorlókat (az egy szem Buxbaum kivételével) nem sikerült a vádlottak padjára ültetni. A perbe fogott eszlári zsidók között kulcsszerepet játszottak a hitközség alsóbb posztjait betöltők (Junger, Scharf, Taub, Schwarcz), akik azért intézményesen is megjelentették az eszlári közösséget. Családirag ugyanakkor ők olyan családfők voltak, akik vagy nem alkottak családi koalíciót (Taub, Schwarcz), vagy meggyengült rokonsági hálózathoz tartoztak (a Feuermann női ágon az előzvegyült Scharf, illetve Grosz), vagy a sógorsági kötést belső konfliktus (harag) bénította (Weiszstein – Junger). A letartóztatások kezdetben egyértelműen a zsidó vagyoni hierarchia alsó szegmenséhez tartozókat érintették. Történt ugyan kísérlet már az előnyomozás során a letartóztatottak körének bővítésére (a hullaszállítási ügy miatt Groszt és Kleint fogták be). A társadalomszervezetben és a konfliktusmezőben elfoglalt pozíciójuk láthatóan elősegítette kiválasztásukat. A közösség hangadóit is bekísérték, kihallgatták (Lichtmann Jakabot, a volt előljárót, Rosenberg Hermannt, a korábbi és későbbi metszőt), de végül egyikük sem került a vádlottak padjára. Lehet, hogy az erősebb érdekvédelmi képesség összefüggött az informális társadalmi pozícióval, a stabil rokonsági koalíciós kötésekkel, de az is lehet, hogy egyszerűen csak megúszták. Bary világosan megfenyegette Lichtmann: „Vigyázzon Lichtmann magára, mert maga után kémkedni fogok hagyni.”¹⁰⁶ S mint láttuk, valóban figyeltette is.¹⁰⁷ Cseresné fellépésével (Farkas Gábor bíró közreműködésével) még a per végső szakaszában is felbukkant a perbefogottak bővítésére való törekvés (ezúttal a gyorsan gazdagodó Groszberg Leon feleségének személyében), de a nyilvánvalóan hamis vádat már a bíróság sem vette teljesen komolyan. Mind Lichtmann, mind Groszberg esetében – ahogy azt már Krúdy is megérezte – inkább a figyelmeztetésen, fegyelmezésen volt a hangsúly: lehet, hogy ti erősebb pozíciókkal rendelkeztek, de ti sem vagytok biztonságban. S ha a vád a zsidóság különböző csoportjainak összefogását akarta pellengérré állítani, akkor közvetett és paradox módon elérte célját: a vád alá vont zsidók mellett fokozatosan, lassan, de felsorakozott az eszlári, szabolcsi, sőt hazai zsidóság nagy többsége is. A mitikusnak beállított egység mintha valóban működni kezdett volna. De az eszlári zsidóság védői, támogatói nem csak a zsidóság soraiból kerültek ki, s a befogadó társadalom egyes köreivel történő együttműködés is erősödött.

A tiszaezlári zsidóság létszáma ugyan 72 főre esett vissza az 1890-es népszámlálásra, mégis a vizsgálat és per fent idézett szereplőinek zöme kitarított megszerzett falusi pozíciója mellett, még a falu újratelepülése után is. A hosszabb távú integrálódásnak talán épp ez a tulajdonlásbeli kontinuitás a legmélyebb bizonyítéka. Nyilván elapadt viszont az intenzív beáramlás, amely a 19. század középső harmadát jellemezte. S az ingatlanlansal nem bírók is könnyebben mobilizálódtak (Scharf, Schwarcz, Grosz). Mint láttuk, az öregek közül Fränkel Samuel 1886-ban,

106 *Végtárgyalás*, Lichtmann Jakab (1883. június 23.) Lichtmann felidézte a kassai igazgató, Imre Lőrinc szavait, „ki azt mondta a deákoknak: jó az embernek mindig óvatosnak lenni, s azért ő naplót vezetett.”

107 OSZK Kt. 1847/II (Bary) 185.

Lichtmann Mór 1887-ben, Weiszstein Lázár pedig 1892-ben halt meg. Rosenberg Hermann 1894-ben is megtartotta régi óbeltelki portahelyét, de immár csak szántóként, s ő maga Tokajban lakott. Lichtmann Jakab, aki még csekély szőlővel bírt ekkor is Eszlár határában, apja szülőhelyére, Monokra költözött. Az idősebbik fiú, Lichtmann József viszont új és nagy kettős házbirtoka mellett mintegy 450 holdon, helyben gazdálkodott.¹⁰⁸ Lichtmann József régi nagy újfalusi háza Groszberg Leo tulajdonába került, s a mellette levő hatalmas telken épült fel az új zsinagóga.

7. táblázat

Tiszaeszlár új belterületén élő izraelita háztulajdonosok (1894)

Név	Házszám	Telekméret négyszögölben (lakház és udvar)
Einhorn Mór	200	135
Feuermann Emánuel	279	112
özv. Fränkel Sámuelné	142	60
Groszberg József	97	112
Groszberg Leo	171	548 (2 lakház, gazdasági épületek)
Junger Adolf	114	119
Lichtmann József	32	618 (2 lakház, gazdasági épületek)
Lichtmann József	156	60
Lustig Sámuel	21	71
Römer Jakab	11	102
Szűszmann Jakab	179	146

Forrás: MOL S 79 759. cs.

Fölöslegesnek tűnik tehát társadalom és politikum között egyirányú ok-okozati összefüggéseket kreálni. Oda és vissza egyaránt. A társadalomtörténeti elemzés alapján azonban komoly érvekkel valószínűsíthető, hogy az az eszlári zsidó, akinek rossz volt a vagyoni helyzete, alacsony a presztízse, gyengébb a szociális hálózatba való beágyazottsága, sok konfliktust gyűjtött maga köré, nagyobb valószínűséggel került a perben a vádlottak, mint a tanúk közé. Hogy elevenen létezett a fenyegetés az utóbbiak számára, hogy lehetséges a vádlottak padjára történő átültetésük, az már az „ügy” többszöri eskizációjának (eltűnési ügyből rituális gyilkosság vádja, „sima” gyilkosságból úsztatással kombinált hullacsempészet) a következménye. S annak, hogy a helyi ügy előbb megyei, majd országos perré, sőt nemzetközi botrányá dagadt.

¹⁰⁸ *Gazdacímtár* 1897: 374–375. A címtár szerint a gazdaság részben az ő saját nevében, részben a falu egyik új birtokosának, Degenfeld Gusztávné grófnének a nevében állt. Az 1894-es kataszter azonban Lichtmann József házain kívül mindössze pár száz négyszögöl szántót tartott nyilván tulajdonaként. MOL S 79 758. cs. Egy 1893-as anyakönyvi tanúskodáskor is „bérlőként” jegyezték be. MOL A 3527 (1893)

De hogy miért pont *ebből* az eszlári ügyből lett épp *az* a nyíregyházi per, arra Tiszaeszlár zsidóságának diakronikus mikroanalízise nem adhat önmagában magyarázatot. Ahhoz már az integráló, az ügyet kezelő tágabb helyi társadalom köreit is alaposabban szemügyre kell venni.

FORRÁSOK

Magyar Országos Levéltár (MOL)

S 79 Kataszteri iratok. 758-759. cs. 947. Tiszaeszlár.

Mikrofilm A 3527. Tiszalök, izraelita anyakönyvek

Mikrofilm A 2568. Tiszaeszlár, református anyakönyvek

Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (OSZK Kt.)

Fol. Hung. 1384. Eötvös Károly: A Nagy per iratai (Eötvös)

Fol. Hung. 1847/I–II. Bary József tiszaezlári perrel kapcsolatos iratai (Bary)

Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár (SzSzBML)

IV. B. 109. 348. cs. Zsidóösszeírás (1848)

IV. B. 254. 6. Választói névjegyzék (1869)

IV. B. 403. 87. cs. A tiszalöki kerület választási névjegyzéke (1875)

Nyírvidék, Tisza-Eszlár (Napi értesítő) A tiszaezlári bűnper végtárgyalása alkalmából.

1–29. sz. mellékletekkel. Nyíregyháza, 1883. (Végtárgyalás)

Vasárnapi Újság (VU) 1883.

Borovszky Samu 1900: *Magyarország vármegyéi és városai* (Szerk.) Szabolcs vármegye. Budapest, [é. n.]

Fényes Elek 1851: *Magyarország geographiai szótára*. I. Pest

Gazdacímtár 1897: *A magyar korona országainak gazdacímtára*. (Szerk. KSH) Budapest

Helységnévtár 1892: *A magyar korona országainak Helységnévtára*. (Szerk. Jekkelalussy József) Budapest

Lelkes György (szerk.) 1992: *Magyar helységnév-azonosító szótár*. Budapest

Magyarország településeinek vallási adatai (1880-1949). 1997: II. kötet, Budapest

HIVATKOZOTT IRODALOM

Bary József 1944: *A tiszaezlári bűnper* (Bary József vizsgálóbíró emlékiratai) Budapest, 4. kiadás

Boyer, Paul – Nissenbaum, Stephen 2002: *Boszorkányok Salemben. A boszorkányság társadalmi gyökerei*. Budapest

Csíki Tamás 1999: *Városi zsidóság Északkelet- és Kelet-Magyarországon. (A miskolci, a kassai, a nagyváradi, a szatmárnémeti és a sátoraljaújhelyi zsidóság gazdaság- és társadalomtörténetének összehasonlító vizsgálata 1848–1944)*. Budapest

Eötvös Károly 1968: *A nagy per, mely ezer éve folyik, s még nincs vége*. 1–2. Budapest

- Erdei Ferenc 1980: A magyar társadalom a két háború között. I–II. [1943–44] In: uő. *A magyar társadalomról* (Szerk. Kulcsár Kálmán) Budapest, 291–347.
- Fejtő Ferenc 2000: *Magyarság, zsidóság*. Zeke Gyula közreműködésével. Budapest
- Gábor Anna 1991: A zsidók betelepődése Szabolcs és Szatmár vármegyébe (XVIII–XIX. század) *Szabolcs-Szatmári Szemle*, 1. 32–50.
- Hanák Péter 1986: Közép-Európa mint történeti régió az újkorban. In: Szűcs Jenő – Hanák Péter: *Európa régiói a történelemben*. /Előadások a Történettudományi Intézetben 3./ Budapest, 14–25.
- Hanák Péter 1992: Jews and the Modernization of Commerce in Hungary, 1760-1848. In: Silber Michael K. (ed.) *Jews in the Hungarian Economy 1760-1945*. Jerusalem, 23–40.
- Hanák Péter 1997: Társadalmi struktúrák a 19. századi Közép-Európában. *Történelmi Szemle* 2. 159–179.
- Handler, Andrew 1980: *Blood Libel at Tiszaeszlár*. New York
- Haraszti György 1999: Az 1848. évi magyarországi zsidóösszeírás háttere és mozgatógói. In: uő. *Két világ határán*. h. n. 185–220.
- Harsányi László 1976: *A büdsszentmihályi hitközség története*. /Magyarországi zsidó hitközségek monográfiái 7./ Budapest
- Hegedűs Sándor 1966: *A tiszaeszlári vérvád*. Budapest
- Karády Viktor 1997: A magyar zsidóság regionális és társadalmi rétegződéséről (1910) In: uő. *Zsidóság, modernizáció, polgárosodás. Tanulmányok*. h. n. 250–274.
- Katz, Jacob 1995: *Kifelé a gettóból. A zsidó emancipáció évszázada 1770–1870*. Budapest
- Katz, Jakov 1999: *Végzetes szakadás. Az ortodoxia kiválása a zsidó hitközségekből Magyarországon és Németországban*. h. n.
- Kieval, Hillel J. 1997: The Importance of Place: Comparative Aspects of the Ritual Murder Trial in Modern Central Europe. In: Endelmann, Todd M. (ed.) *Comparing Jewish Societies*. Ann Arbor, 135–165.
- Kövér György 2004: Gentry és zsidó? Társadalmi identitás és előítélet az 1880-as évek Magyarországon. *Századvég Új folyam*, 31. 1. 37–61.
- Krúdy Gyula 2003: *A tiszaeszlári Solymosi Eszter*. (S. a. r. Fábri Anna) Budapest
- Lenin, V. I. 1964: A kapitalizmus fejlődése Oroszországban. [1899] In: *Összes Művei* 3. k. Budapest
- Ónody Géza 1883: *Tiszaeszlár a múltban és jelenben*. Budapest [reprint: 2002]
- Pietsch, Walter 1999: A zsidók bevándorlása Galíciából és a magyarországi zsidóság. In: uő. *Reform és ortodoxia. A magyar zsidóság belépése a modern világba*. h. n. 18–36.
- Pietsch, Walter 2003: A magyar vidéki zsidóság fejlődésirányzatai a 19. század első felében. *Múlt és jövő Új folyam* 3. 75–83.
- Silber, Michael K. 1992: The Emergence of Ultra-Orthodoxy: The Invention of a Tradition. In: Wertheimer, Jack (ed.) *The Uses of Tradition. Jewish Continuity in the Modern Era*. New York and Jerusalem, 23–84.
- Sozan, Michael 1984: *Zsidók egy dunántúli falu közösségében*. /Folklor és etnográfia 14./ Debrecen
- Szabolcsi Miksa 1882: Schwarcz Salamon. *Egyenlőség*, I. 1882. dec. 31.
- Szabolcsi Miksa 1883: A rituális bünt csináló banda. *Egyenlőség*, II. 1883. febr. 4.
- Takács Péter 1991: Adalékok a Szabolcs megyei zsidóság társadalmi helyzetéhez 1848-ban. In: *Alföldi Társadalom*, 1991. II. k. Békéscsaba, 67–96.